

aage hauken

MED PAULUS

i

ITALIA

til alle som elsker Italia

AV SAMME FORFATTER

Teologene som skapte Det gamle testamente,

Gyldendal 1980

Myten om Jesus - eller teologene som skapte Det nye testamente,

Gyldendal 1983

Keiser, stattholder og galileer,

Aventura 1986

Biskop og martyr,

St. Olav 1994

Moderne kirkefedre,

St. Olav 1995

Den guddommelige åpenbaring,

St. Olav 1996

Roma og de første kristne,

St Olav 1998

Om det katolske,

St. Olav 1999

Med Paulus i Hellas,

St. Olav 2000

Teologi for det tredje årtusen,

St. Olav 2001

Det underjordiske Roma

Aschehoug 2008

NETTPUBLIKASJONER

(aage-hauken.com)

Med Paulus i Tyrkia

Oslo 2007

Teologiske skrifter bd. I ("Teologi og dyr")

Oslo2003

Teologiske skrifter bd. II ("Teologiske smuler")

Oslo 2004

**The Greek Vocabulary of the Roman Imperial Cult
and The New Testament**

Roma 1992

FORORD

Å følge Paulus på hans reiser i middelhavsverdenen behøver ikke lenger være forbeholdt spesialister som klassikere og teologer. Kommunikasjoner og ferieliv muliggjør at vi alle kan forflytte oss til bibelske trakter og bli oppdagelsesreisende i vår egen rett. Utstyrt med litt faglitteratur kan sydenreisen gi oss berøring med de første kristnes verden. For ferielystne nordboere trår stadig på hellig grunn, de reiser på flere plan samtidig, kanskje uten å være klar over dette selv.

I dag faller det naturlig å bruke moderne landegrenser som innfallsport til de gamles verden. Paulus reiste gjennom land vi kjenner som Palestina/Israel, Syria, Jordan, Tyrkia, Kypros, Hellas, Malta, Italia, kanskje også Spania. Og i kapitlene som følger skal vi bli med ham på en reise som fører oss fra Jerusalem og til Roma, via Tyrkia, Hellas og Malta.

Det er ikke en pilegrimsreise vi legger ut på, men en kulturreise.

Vi skal til Italia, men på en annerledes måte enn vi pleier på vanlige italiareiser. Vi skal ferdes i Paulus' fotspor og med evangelisten Lukas som guide. For Lukas skrev også en bok om apostelens liv (Apostlenes Gjerninger) og denne blir vår Blue Guide. Vi kommer ikke med fly nordfra, men med båt sydfra, etter å ha krysset middelhavet på tvers. Vi er ikke passasjerer på et stort og moderne skip, men overlevende fra et havari. Vår helt i denne beretningen er ikke ferierende, men fange, på vei til den keiserlige domstolen i Roma.

Dette er min tredje bok om Paulus.

Jeg har tidligere utgitt *Med Paulus i Hellas* (St. Olav Forlag 2000) og *Med Paulus i Tyrkia* (Nettpublikasjon: aage-hauken.com 2007). Som alltid har selvsyn (autopsi) vært et ufravikelig prinsipp i fremstillingen: ingen steder i Italia omtales som forfatteren ikke har besøkt. Dette er et viktig poeng i mye antikk historieskrivning, og nevnes hos Lukas i 2: 1 (øyenvitneberetninger). Å skrive om Paulus uten å ha oppsøkt hans verden er fåfengt, derfor er så mye av faglitteraturen om denne apostelen irrelevant lesning. Kulturhistorie er en håndfast materie, vil

det vise seg, full av overraskelser og uløste problemer, så også i tilfellet Paulus fra Tarsos. Vi lover ikke nye svar på våre mange spørsmål underveis, vi prøver heller å stille de riktige spørsmålene og la omstendighetene tale for seg.

Boken er egentlig en kommentar til to kapitler i Apostelgjerningene: kap 27 og 28, men vi tar med historien som er opptakten til fangenskapet og reisen til Italia. Denne etappen av Paulus' liv har vi ikke belegg for fra annet hold, selv ikke fra apostelens egne brev. Men vi kjenner stedene godt fra litterære og arkeologiske kilder, for vi befinner oss på klassisk grunn.

Igjen har jeg benyttet Erik Gunnes' oversettelse av Det nye testamente, men forbedret denne der det måtte kreves.

Et ord til eventuelle lesere: ingen spesielle forkunnskaper kreves - kun litt leselyst og en god porsjon reiseglede.

aage hauken

2006

INNHold

FORORD

KRONOLOGI

INNLEDNING

- 1. PAULUS I FANGENSKAP**
- 2. REISEN TIL ITALIA**
- 3. MAGNA GRAECIA**
- 4. ALLE VEIER FØRER TIL ROMA**
- 5. ROMA FØR BRANNEN**
- 6. MELLOMAKT RUNDT MIDDELHAVET**
- 7. ROMA EFTER BRANNEN**

EFTERORD

LITTERATUR

KRONOLOGI

Her tar vi bare med det som er relevant for første og siste etappe av apostelens liv. En definitiv kronologi er ennå ikke etablert, til det trenger vi mer informasjon. Tabellen nedenfor er følgelig å forstå som et forsøk.

I) BEGYNNELSEN

Fødsel	ca. 6 - 10 e. Kr.
Oppvekst i Tarsos	6 - 26
Studier i Jerusalem	26 - 33
Jesu død	30 eller 33
Stefanus' stening	33
Omvendelse	33
Opphold i Arabia	34 - 35
Damaskus	34 - 37
Jerusalem (første gang)	37

I) SLUTTEN

Til Jerusalem	våren 56
I Jerusalem og Caesarea	57 - 59
Reisen til Roma	september 59 - våren 60
I Roma	våren 60 - våren 62
Spania	sommeren 62?
Illyria	64 - 66?
Reise i Egeerhavet	66 - 67?
Martyrium i Roma	67?

INNLEDNING: om å reise med Paulus

**Vær ved godt mot!
Som du har vidnet om meg i Jerusalem,
skal du også vidne i Roma.
(Apostlenes Gjerninger 23: 11)**

Beretningen om Paulus og Italia er en reise fra periferi til sentrum, fra jødedom til hedendom, fra provinshovedstad til rikshovedstad. Men denne reisen foregår på flere plan samtidig, noe som vil prege vår beretning. For det nytestamentlige drama utspiller seg mot en bakgrunn som er det antikke samfunn og antikk historie.

Apostelens publikum utgjør et speilbilde av det første århundres mennesker. Vi møter jøder og kristne, grekere og romere. Vi beveger oss i synagoger og huskirker, på gater og torg, i små og større byer, til lands og til vanns. Vi gjenkjenner stedene fra det antikke middelhavskartet, vi gjenkjenner også noen navn fra verdenshistorien. Vi kan identifisere mange detaljer, og glede oss over mye ny informasjon.

Fremfor alt reiser vi i åpent landskap, for Paulus' verden kjente ikke landegrenser. Den var i sin helhet del av romerriket, *imperium romanum*, og nøt godt av den fred som rådet keisertiden, *pax romana*. Det var ikke lenger borgerkrig, sjørøvere var alle døde eller fordrevet, riksgrensene var trygge, byene var i vekst og trengte ikke murer. Bad og teatre dukket opp som paddehatter riket over, slik vi kan se det i Pompeii og Herculaneum, eller i Efesos og Pergamon. Kulturen blomstret, noe monumentalkunsten, malerier og skulpturer vitner om.

Biblioteker ble reist i alle større byer. Romerriket ble under keisertiden er en trygg og frodig have, og det annet århundre ble av opplysningstidens største historiker - Edward Gibbon - beskrevet som den lykkeligste tid i menneskehetens historie.

Men blomstret gjorde også ukulturen. For romerriket ble tømt for store villdyr som måtte sette livet til i arenaen, som folkeforlystelse eller til bruk ved henrettelser. Gladiatorkamper ble mer og mer populære, og der det var mangel på ekte gladiatorer, brukte man kanskje dødsdømte fanger i stedet.

Bak fasaden finner vi også andre forhold som forskrekker oss.

Forventet levealder var ikke så svært høy. Byenes sanitære forhold var utålelige etter moderne standard å regne, desto mer ble det badet. Underernæring og feilernæring preget mange. Forskjellen på rike og fattige var enorm og helt uakseptabel i våre øyne. Barsedødeligheten var stor, dessuten ble pikebarn gjerne satt ut så folketallet kom til å synke gjennom hele romerrikets historie. Skilsmisseprosenten var nesten like høy som i Norge idag. Få kunne lese og skrive, skjønt de fleste kunne lese. De som hersket var alltid de rikeste. Høyere utdannelse var forbeholdt de få, mens skolegang var innenfor alles rekkevidde, i hvert fall i byene.

Sykehus var vanlig nok, men lægene var dyre. Naturmedisin var alt der var. Kosten var kalorifattig. Men sukker i vår form kjente de ikke, så tannhelsen var bedre enn det vi er vant til. Te, kaffe, sitrusfrukter og mye som vi tar for gitt, var ukjente størrelser. Til gjengjeld spiste de lite kjøtt, mest korn og fisk, samt mye frukt og grønnsaker. Vi leser oss til alt dette på veggmaleriene i Pompeii og Efesos, men vet det også fra litteraturen.

De gamle var kortvokste, noe rustninger og våpen vitner om. Italienerne var heller ikke blitt mørke og "nordafrikanske" ennå: de var lysere i huden og håret, og vi vet at mange av dem hadde blå øyne.

Samtidig kan antikken virke forbausende moderne. Tenker vi på det statlige postvesen og på bankvesenet hevder de seg godt med dagens standard. Brannvesen finner vi i de store byene.

Politi eksisterte ikke: du måtte selv bringe din motstander for retten og

besørge vitner og bevis. Rettsvesenet var solid nok såfremt man fikk det til å fungere, for praksis varierte sterkt og avhang av den enkelte magistrat til en foruroligende grad. Straffene var forskjellige fra dem vi kjenner idag, for fengselet var et fangehull hvor man gjemte bort de som ventet på å få sin sak for retten, eller de som skulle henrettes. Verre enn døden var den straff å bli utvist fra riket og overlatt til fremmede folks luner. Gruver og galeier var en langsom form for dødsstraff. Leker og festivaler var dessuten en god anledning til å henrette folk.

En annen side ved samfunnet slår oss også som umenneskelig: slaveriet. Det var en realitet hele antikken igjennom. Selv i kristen tid fortsatte denne institusjonen, som også dyrekampene gjorde det. En annen anomali i republikkens og de klassiske bystatenes tid var at kvinner ikke hadde stemmerett.

De gamle, som vi kaller dem, reiste ikke så trygt til sjøs som til lands, følgelig foretrakk de sistnevnte løsning. Middelhavet er fullt av skipsvrak som takket være ny arkeologi kan gi oss verdifulle gløtt av livet til sjøs langs de viktigste handelsrutene.

Som imperium betraktet var romerriket svært variert: fra Skotland til Marokko, fra Gibraltar til Krim. Forskjellene i klima var ekstreme. Det samme gjelder geografien: fra ørken til subtropisk vegetasjon. Folketallet vil omkring år 100 e. Kr. ha vært på 50 - 60 millioner mennesker. Vi kjenner få, altfor få av dem. Men besøker vi Pompeii og Herculansum, eller Efesos i Tyrkia, kommer vi dem nærmere inn på livet enn ved å lese om dem i sofakroken. Forfatterne er de vi kjenner best, selvsagt, og gjennom dem blir vi kjent med mange andre. Likevel har vi bare noen få prosent av den litteraturen de skapte, for ikke å tale om de mange brevvekslingene som de utgav, samt alle memoirene. Men kunstnerne gir oss også et direkte gløtt av de gamle, skjønt kunstnerne selv oftest er anonyme.

De som hersket var stort sett dyktige byråkrater, med god tilgang til eksperthjelp, det være seg fra jurister eller fra det militære. Keiserne er logisk nok den gruppen vi kjenner best, men vi har også å gjøre med grupper som embedsmenn, presteskaper, mange slags laug og foreninger, jurister og militære.

Demokratiets tid var definitivt forbi da Julius Ceasar ble etterfulgt av Augustus. I form var det et slags monarki som styrte, i realiteten var det et militærdiktatur. Men dette var godt kamouflert bak en fasade av religiøse effekter, det guddommelige kongedømmet, slik vi kjenner det fra Aleksander den stores etterfølgere og fra Egypts farao. Keiseren ble en slags trettende guddom i det olympiske pantheon, og var han det ikke på jorden, så ble han det i hvert fall etter sin død.

Religion var i det hele tatt forskjellig fra i dag, både hva form og innhold angår. Stort sett var stand, status og kjønn avgjørende for den religion man dyrket. For religion var ikke en privatsak slik vi er vant til. Dessuten var private eller hemmelige religiøse foreninger strengt forbudt av frykt for konspirasjoner og opprør mot myndighetene. Folkeoppløp av enhver art var bannlyst, unntatt når herskerne deltok i festivaler og leker. Disse hadde igjen religiøse overtoner, for samfunnet var dypt forankret i troen på en høyere verden, en som kunne påvirke vår egen, på godt som på ondt.

Et underlig unntak fra reglene utgjorde jødene, som var en religiøs og kulturell minoritet i romerriket. På grunn av deres ferdigheter som bank- og handelsfolk fant man dem overalt, bare en liten del av dem bodde i hjemlandet Palestina. Men mange av dem var frigitte slaver eller fattige innflyttere og fremmedarbeidere.

Jødene trodde ikke på statens guder, bare på den ene og høyeste Gud. De var svært monogame og satte heller ikke ut barn, noe som førte til at de stadig vokste i tall. De var karitative i sin holdning overfor hverandre og drev sosial velferd overfor sine trengende, noe som gjorde dem til en attraktiv gruppe innenfor storsamfunnet. De hadde strenge matlover og hygieniske skikker, derfor levde de lenger enn andre. De holdt hviledagen hellig og var derfor fritatt for all form for militærtjeneste. De ofret dessuten ikke *til* keiseren, men *for* ham.

Jødene var unektelig det store unntaket i den antikke verden, og de nøt romernes beskyttelse, men pådro seg lett grekernes hat siden disse var kulturelt mer ensrettet.

Rikets hjerte var Roma, antikkens suverent største by.

Her lå ikke bare det administrative sentrum, men hit kom folk fra hele riket for å søke arbeid eller jakte på eventyr. Mangfoldigheten sammenlignes ofte med moderne hovedsteder som London og Paris, mens vi i virkeligheten må til Calcutta eller Bangladesh for å finne noe lignende. Det er innflyttingen som gjør Roma til millionby i keisertiden, ikke befolkningstilveksten. Og byen er en eneste stor fabrikk, nøye administrert, med politi og brannvesen, inndelt i regioner, strøk og kvartaler.

Men Roma kan ikke forsørge seg selv, og må leve av imperiet. Matforsyninger utenfra blir avgjørende, særlig korn, men også vin og olje. Det gjør også andre bruks- og nytteartikler, for ikke å tale om luksusvarer og kunst. Alle veier fører derfor til Roma, ja, for her var verdens største konsummator, en trusel for dyr og miljø, en storforbruker av slaver og fanger.

Keisertidens Roma utgjorde en blanding av raser, kulturer og tungemål. Roma var et imperium i miniatyr. Gresk fungerte som internasjonalt folkesprog, lik engelsk i dag, og latin ble bare brukt av italienere. Byen vokser stadig, og det gjør også behovet for mat og drikke, ikke minst vann, samt underholdning. Administrasjonen har vanskelig for å holde tritt med utviklingen. Livet leves kort og intet.

Slik var den verden vi skal besøke.

La oss bli kjent med Paulus før vi tar fatt på selve reisen og oppholdet i Roma. Hans liv illustrerer godt den verden han hører hjemme i.

Det begynte i Tyrkia, i Tarsos i Kilikia. Oppvekst og skolegang fant sted i denne viktige byen, som var viden kjent for sine høyskoler og deres mange lærere.

Det fortsatte i Jerusalem med studier i teologi under en lærd mester ved navn Gamaliel. Så ble den rettroende og nidkjære unge mann grepet av hat til de kristne, en forholdsvis ny religiøs bevegelse innenfor en jødedom som allerede var fragmentert til overmål. Dette nye tilskuddet provoserte frem det verste i den unge fariseeren, og i fanatisme dro han rundt og halte dem for domstolene, ifølge Lukas.

Hans iver for fedrenes tro førte ham helt til Damaskus i jakten på de kristne. Men der møtte han veggen. - Livet stanset opp for den unge fanatiker.

Han må ha kjent deres tro, den han hatet, for nå blir han innhentet av nettopp denne. Han hadde hele tiden kjempet imot noe han egentlig var tiltrukket av, og i Damaskus ble han døpt, til alles forbauselse. Så vendte han tilbake til Tarsos etter en tenkepause i Arabia, et sted som er knyttet til navnet nabateerne og moderne turistmål som Petra.

Fra Tarsos blir han hentet til Antiokia ved Orontes av de kristne der.

Så bærer det frem og tilbake i stigende tempo.

Først følger et gjensyn med Jerusalem. Dette blir en helt anonym affære: den tidligere motstanderen tør ikke stå frem for de kristne og fortelle om sin omvendelse. I stedet møter han lederne deres og drar rett tilbake til menigheten i Antiokia, hvor han vet han er blitt akseptert. Men de har mer enn akseptert ham: de ser at bak denne nyomvendte skjuler det seg langt mer enn fanatisme og forhastet iver. Følgelig sender de ham på oppdrag til Kypros sammen med en kjent og kjær kypriot i menigheten, en mann ved navn Barnabas.

Efter et vellykket misjonstokt i Salamis og på Pafos drar de to til Pamfylia, til Perge. Men her blir ikke oppholdet langvarig, for Paulus blir syk - av malaria. For å komme bort fra den hete og fuktige kysten må de opp i fjellene. Slik havner de i Galatia, helt syd i provinsen, i Antiokia ved Pisidia. Der må Paulus ha kommet seg, for ferden går videre til Lystra, Ikonium og Derbe, som ligger på det anatoliske platå, skjønt ikke så langt fra fjellene som skiller innlandet fra kysten. Ferden tilbake til Antiokia følger samme rute, men i omvendt orden.

Menigheten hjemme i Antiokia er så fornøyd med resultatet av denne første misjonsreisen at de sender ham ut på en til, denne gang i følge med Silas.

Først bærer det gjennom de kilikiske portene, opp i høylandet, til menighetene han hadde grunnlagt der. Derbe, Lystra og Ikonium blir styrket og utbygget i sin menighetsstruktur før ferden går videre til den rike og frodige provinsen Asia. Her blir han ikke lenge, for noen kommer fra Makedonia og henter ham i Alexandria Troas, den store havnebyen ved Dardanellene.

Så følger vi ham til Kavala, Filippi, Tessalonika, Veria, Athen og Korint før det bærer hjem igjen til Antiokia via viktige byer i Lilleasia, særlig Efesos.

Neste gang han legger ut på misjonsreise fra Antiokia er det gjennom de kilikiske portene og opp i Galatia, men nord for byene han tidligere har virket i. Om det er Ankara, Gordion eller Pessinus han drar gjennom, vet vi ikke. Dernest går ferden til Troas igjen, over til Makedonia og ned til Attika, for så å ta samme ruten tilbake. Fra Troas drar han til Assos, dernest til Milet, så til Patara og derfra til Fønikia og Palestina.

Tilbake i Jerusalem går det galt, og han havner i fangenskap. Det er dette som til sist fører ham til Italia og Roma.

Slik ser reisene ut dersom vi følger Lukas' beskrivelse i Apostlenes Gjerninger. Selvsagt er han ikke i bevegelse hele tiden, tvert imot er det meste av hans tid som misjonær tilbragt på større steder. Vi vil derfor forsøke å beskrive begge aspekter, reiser som opphold.

Holder vi oss til Paulus' brev, som er primærkilden, klarer vi ikke å rekonstruere alle reisene, selv om mange av stedene vi har nevnt går igjen i korrespondansen med menighetene. Han holder seg dessuten til byene, landsbyene er ikke hans misjonsmark, og vi hører aldri at han tar inn på gårdene. Men Lukas gir oss en sammenhengende fortelling som bringer ham rundt det meste av middelhavets østlige kyster. Dessuten kan han ha gjort reiser og avstikkere som Lukas ikke har fått med seg. Reisene mellom de to opphold i Roma, de vi ikke klarer å rekonstruere, kan ha vært like omfattende som de tidligere.

Å følge Paulus er med andre ord en odyssee som gjør oss kjent med store deler av det antikke verdenskartet. Vi kan fortsatt glede oss over naturskjønnheten og variasjonen i strøk som disse, men kulturen som møtte ham overalt ligger i ruiner, og den var mer ensartet enn landskapet. For å sette oss inn i hva han opplevde i byene, må vi derfor studere antikkens kultur, særlig livet i storbyer som Antiokia og Roma, universitetsbyen Athen, religiøse steder som Efesos og Jerusalem, handelsbyer som Tessalonika og Korint. Like viktig er det å forstå

hedendommen som praksis, ikke bare som program. Restene av templer og teatre møter øyet overalt, men de makter ikke å si oss hva de representerte på apostelens tid. Vi har et fjernt og romantisk forhold til hedendommen, noe som var umulig for jøder og kristne, de var omgitt av den på alle kanter.

Paulus er selv kosmopolitt.

Han har dobbelt borgerskap: borger av byen Tarsos og romersk statsborgerskap. Han er først jøde av fariseisk legning, så kristen. Han taler flere sprog: gresk, aramaisk, kanskje også litt latin. Han er universalist i sine anskuelser, for det han bringer med seg er et budskap som makter å forene og binde sammen grupper som ellers fungerte atskilt fra hverandre. For ifølge ham selv er det ikke lenger jøde eller hellener, greker eller barbar, slave eller fri, fattig eller rik, kvinne eller mann. Det han søker å forklare dem alle er at menneskeheten fra nå av har en enestående anledning til å forsones og forenes inad som opad. Han er i vesentlig grad med på å forberede en overgang til senantikken, til kristen keisertid. Og til denne oppgaven får han stor hjelp fra nettopp det romerske riket og dets fredstilstand. Disse gjør det mulig for ham å reise hvor han vil og tale til folk på et sprog alle forstår. Jødedommen forberedte selvsagt grunnen for alt dette, men i seg selv maktet den ikke å fornye antikken, til det var den for eksklusiv.

Slik møter vi apostelen som en typisk og utypisk jøde, en like typisk og utypisk kristen, en enda mer typisk og utypisk romersk borger. Det samfunnet han nyter godt av i sin gjerning øver han gjengjeld med sitt budskap om enhet mellom alle mennesker. Selv faller han som offer for dette programmet til sist.

Å reise med Paulus blir derfor å oppleve antikken i forvandlingens tegn. Det nye og det gamle sameksisterer ikke uten friksjoner, av og til ser vi den gamle orden forsvare seg mot den nye. Av og til blir representantene for den nye verdensorden utålmodige og verdenslei, av og til må de bøte med livet.

I vår tid er det blitt uproblematisk å følge ham på disse reisene. Distansene er blitt korte, og der han måtte gå i uker, kanskje måneder, kommer vi raskt frem. En ulempe er selvsagt at vi flyr der han seilte. For enkelte distansers vedkommende

er det sterkt å anbefale å ta turen til fots fremfor å bruke bil eller buss. De gamle veiene er et kapitel for seg. De ligger der fortsatt og det er fullt mulig å følge den ruten han fulgte, men det kan bare anbefales de eventyrlystne.

Å reise med Paulus i Italia er langt fra så omfattende som det var i Tyrkia og Hellas. Men reisen fra Syrakus til Roma har mer dramatiske overtoner enn de tidligere etappene. Dessuten er Italia et litt annerledes landskap. Vi beveger oss fra den greske verden i syd til den latinske i Mellomitalia. Rikshovedstaden ved Tiberen har heller ingen parallell i andre deler av riket.

**Han så Paulus komme gående,
en mann liten av vekst,
skallet og hjulbent,
i god fysisk form,
med øyenbryn som møttes
og en krocket nese,
meget vennlig å se til.**

(Paulus' og Theklas akter 3:1)

Vi har bare denne ene beskrivelse av ham fra antikken, fra de apokryfe Paulusaktene, men vi gjenkjenner den straks fra ikonografien på utallige fresker, mosaikker og ikoner.

Han må ha hatt atskillig stamina, denne Paulus, både fysisk og psykisk, og kunne sikkert blitt en gammel mann dersom romerne ikke satte en stopper for hans gjerning. Samtidig forteller han om sykdom, noe Lukas aldri nevner. Heller ikke fremstiller han sin helt fullt så uheldig som Paulus selv gjør det.

**Hårdere enn de har jeg slitt,
oftere enn de har jeg sittet i fengsel,
utallige er de slag jeg har fått,**

mangen gang har jeg vært i dødsfare.

Av jødene har jeg fem ganger fått

de "førte slag på ett nær",

tre ganger er jeg blitt pisket,

en gang stenet,

tre ganger har jeg lidd skipbrudd,

en gang har jeg drevet et helt døgn

omkring på åpne havet!

(2 Kor 11: 23-25; sml. 2 Kor 6: 5ff.)

KAPITEL 1

PAULUS I FANGENSKAP

Vår reise med Paulus til Roma begynner faktisk i Jerusalem, og dette er ikke så underlig som det først kan synes.

For på flere måter kan det være riktig å lese hele apostelens liv som en reise fra øst til vest, fra jødedommens morsliv og til hjertet av hedendommen, fra periferi til sentrum i verdslig forstand. Dette er noe Lukas selv understreker.

Alt Paulus har gjort hittil fortoner seg med ett som en eneste lang forberedelse til møtet med Roma, og møtet med jøder og kristne der. Et slikt møte hadde vært planlagt lenge, det vet vi fra brevet han tidligere hadde skrevet til romerne fra

Korint.

Og nå er tiden inne.

Men det skyldtes ikke misjonsiver eller gode kontakter i Italia. Han kommer til Roma i lenker, som fange, en av flere i en fangetransport fra den keiserlige provins Judaea til rikshovedstaden.

Ett er sikkert: det var ikke slik han hadde tenkt seg ankomsten til Tiberstaden.

**Paulus bestemte seg ... for å reise gjennom
Makedonia og Akaia,
med Jerusalem som endelig mål.
"Og når jeg har vært der," sa han,
"må jeg også besøke Roma".
(Ap Gj 19: 21)**

Å følge Paulus i Italia er å følge ham gjennom et langt fangenskap. Denne etappen skiller seg derfor ut fra de tidligere reisene. Dessuten er det ikke tale om en misjonsreise av den gamle typen, for han grunnlegger ikke menigheter i Italia, de eksisterte fra før, også i Roma. Det er derfor en annen Paulus vi følger enn den vi møtte i Hellas og i Tyrkia. Han er blitt eldre, han er langt mer prøvet, han er fratatt friheten. Likevel er han den samme.

Han levde, og reiste, i fangenskap under dette første Italiabesøket. Dette gjorde han som følge av besøket i Jerusalem. Derfor blir vi nødt til å bli med ham på denne innledende etappen, for bedre å kunne skjønne reisen til Roma og oppholdet der.

Jerusalem kjente han godt fra før.

**Helt fra ungdommen av
har jeg levd blant mitt folk i Jerusalem.
(26:4)**

Dersom vi går litt bakover i historien og ser på kronologien i Paulus' liv, har han allerede tilbragt mange år i denne tempelbyen. For her har han, ifølge

opplysninger fra Lukas, studert teologi.

**Jeg er jøde,
født i Tarsos i Kilikia,
men oppdradd her i byen;
jeg studerte under Gamaliel
og lærte våre fedres lov
i all dens strenghet,
og jeg var like nidkjær i Guds tjeneste
som dere som er her idag.
(22: 3 - 4)**

Dette fører oss til årene 26 - 33.

Da studerte Paulus i byen, og skjønt han ikke bekrefter dette i brevene er det liten grunn til å trekke opplysningen hos Lukas i tvil. Det han derimot bekrefter er at han har forfulgt de kristne, og da mener han sikkert steningen av diakonen Stefanos (7: 58). Hvorvidt Paulus var gift i studietiden og senere ble enkemann, får vi ikke vite, men det kan ikke utelukkes siden teologistudenter pleide å gifte seg i ung alder; barn hører vi aldri noe om. Jødedommen hadde ikke en sterk tro på sølibatet, men unntak fra regelen fantes.

Som kristen hadde Paulus vært her på korte besøk tidligere, vesentlig for å diskutere med apostlene og Jakob, som ble kalt Herrens bror (15: 13). Han hadde da vist seg som en uredd talsmann for en liberal hedningemisjon, noe som ikke falt i alles smak. Men de var kommet til enighet, og Paulus kunne trygt vise seg i byen.

Denne gangen begynner også problemene med spørsmålet om hedninger, det som hadde skapt splittelse i de jødiske koloniene verden over og som hadde gitt Paulus et dårlig rykte. Som misjonær hadde han konsekvent hevdet at konvertitter fra hedendommen ikke måtte gå veien om Moseloven for å bli kristne; han var motstander av prinsippet "jøde først, kristen så". Lukas forteller at han kom med

noen kristne fra Caesarea og tok inn hos en viss Mnason fra Kypros, en av disiplene fra den første tiden (21: 16).

Egentlig kom han for å bringe penger til de fattige kristne i Judea, penger han hadde samlet inn blant kristne jøder som levde i hedningeland, i diaspora, ikke ulikt den praksis jødene hadde med å betale en årlig skatt til templet; hva som skjer med disse pengene får vi aldri vite. Selve foranledningen for det fatale besøket i templet var at han skulle ofre og betale for fire kristne jøder som hadde avlagt et nasarittløfte de nå skulle løses fra, slik Loven foreskrev (4 Mos 6: 2 - 12). Dette var Paulus blitt pålagt å gjøre av lederne i Jerusalem som tegn på at han ikke var noen trusel mot jødedommen.

Først går alt bra.

**Paulus tok da mennene med seg,
og dagen etter lot han seg rense
sammen med dem
og begav seg opp i templet
for å anmelde dato for renselsestidens utløp,
da offeret skulle frembæres for hver enkelt av dem.**

(21: 26)

Men like før renselsestidens syv dager var omme, er han tilbake i templet (v. 27) - og alt går galt.

Det er like før pinsefesten. Året er 56 og Jerusalem er full av pilegrimer, mange er kommet langveisfra. Og det er nettopp jøder fra Asia som oppdager Paulus i templet og tror han har tatt med seg grekeren Trofimos - fra Efesos - inn dit, siden de har sett dem sammen i byen. De asiatiske jødene det her er tale om kan være jøder han har provosert under det lange oppholdet i Efesos. Tidspunktet er svært uheldig hva bråk angår, siden folkemengden i templet er stor og stemningen ved høytiden alltid er labil. Det skal ikke så svært mye til for å sette sinnene i kok i dette fororientalske menneskemylderet.

På høytidene pleide romerne å sende ekstra bemanning til den gamle festningen som lå ved tempelplassens nordvestlige hjørne. Kong Herodes hadde modernisert den betraktelig og nå kunne den huse en hel kohort soldater. Disse holdt vanligvis til i Caesarea Maritima, kong Herodes moderne havneby nede ved kysten. Etter en omfattende fornyelse var den gamle festningen blitt kalt Antonia(borgen) etter Marcus Antonius, venn av kong Herodes. Borgen var en festning med kaserner, bad, leiligheter, suiter, gårdsrom, fengselceller og annet. Fra dens fire massive tårn hadde soldatene god utsikt over den enorme tempelplassen, og Herodes' hensikt med utvidelsen var nettopp kontroll over tempelområdet. Når vi kjenner denne bygningen, er det ikke fordi det er noe tilbake av den, men fordi den jødiske historikeren Josefus beskriver den i sitt store verk "Jødernes historie".

Det som nå skjer, har Lukas skildret med stor nøyaktighet.

Han må ha hatt øyenvitner å støtte seg til, akkurat som han forklarer i forordet til evangelieboken han tidligere hadde skrevet (Luk 2: 1: "på grunnlag av beretninger fra dem som ... var øyenvitner til alt"). Men han oppgir aldri sine kilder, noe vi finner frustrerende. Hva episoden i templet angår, kommer informasjonen fra annet hold enn det reisedokumentet vi ellers befinner oss i gjennom disse kapitlene (det såkalte "vi"-dokumentet: Ap Gj 20: 6 - 21: 25; kap. 27 - 28). Oppholdet i Jerusalem og Caesarea skriver seg sikkert fra en kilde i Palestina, en Lukas aldri identifiserer.

Tilbake til jødene fra Asia.

De oppdager Paulus i templets indre forgårder og tror han har tatt med seg en hedning dit. Sannsynligvis er det "Israels forgård" det er tale om her, det vil si den innerste og siste før prestenes forgård, der offeralteret sto, og hvor inngangen til selve tempelbygget var.

**Hele byen kom nå i opprør,
og folk kom strømmende til fra alle kanter.
De grep fatt i Paulus og trakk ham med seg**

**utenfor templet,
hvor portene straks ble lukket.**

(21: 30)

Det er den lokale politistyrken - tempelvakten - som griper inn. De klarer å få skjøvet den rasende mengden ut i den store "hedningenes forgård" som omga hele bygningskomplekset, og stenge portene til selve tempelområdet. At anklagen var alvorlig, vet vi godt. For det var satt opp innskrifter på gresk og latin ved alle innganger fra hedningenes forgård. De advarte mot å gå videre, slikt ble straffet med døden. I 1871 og i 1935 ble det funnet deler av disse innskriftene, på begge sprog.

Meningen var rett og slett å lynsje Paulus, noe det var god hjemmel for i jødisk praksis. Det samme hadde Paulus vært med på som ung i tilfellet diakonen Stefanos (Ap Gj kap. 7). Nå er det han selv som er falt i fanatikernes hender. Med all den mediadekning vi idag har fra Midtøsten - fra både jødisk og muslimsk territorium - er det ikke vanskelig å forestille seg dette tablået. Her kommer gemyttene lett i kok.

I det samme kommer hedningene ham til unnsetning.

Disse kommer fra Antoniaborgen og har liten sans for religiøse eksesser. En trappe førte fra festningen og ned til den store søylehallen som omga hedningenes forgård. Slik hadde soldatene lett adgang i tilfelle bråk, og det er altså i den ytre forgården disse tingene nå skjer siden tempelvakten har stengt portene til det indre tempelområdet.

**Men nettopp som de var i ferd med
å ta livet av ham,
kom det bud til kommandanten for garnisonen
at hele Jerusalem stod på ende.
Han rykket øyeblikkelig ut
med sine soldater og offiserer,**

**og så snart folk fikk se kommandanten og soldatene,
holdt de opp med å slå Paulus.**

**Kommandanten kom da hen til stedet
og lot Paulus gripe,
med ordre om å binde ham med to lenker.**

(21: 30 - 33)

Og dette er det siste vi ser av Paulus som en fri mann - fra nå av er han fange.

I første omgang betyr dette at han ble lenket til to soldater. Det må være tale om håndlenker siden han kan gå.

Kommandanten handler helt i tråd med det vi skulle vente av en romersk offiser. Han søker å finne ut av fangens identitet og hva bråket gjelder, men dette blir umulig på grunn av alt spetakkelet rundt dem. Jødene fra Asia melder seg ikke for romerne, kanskje var de ikke tilstede. Dersom deres mål var å hisse opp folkemengden, hadde de lyktes. For mengden trenger slik på at soldatene må bære fangen opp trappen og inn i borgen.

Først tror kommandanten at Paulus er den opprørske egypteren som alle var ute efter (21: 38), en skikkelse vi også hører om hos Josefus. Men misforståelsen er snart oppklart, og det viser seg at han er jøde, borger av byen Tarsos i Kilikia. Som årsak til forvekslingen er det blitt foreslått at Paulus må ha vært mørkhudet, men dette forblir spekulasjon.

Nå ber fangen om å få tale til folket, noe han får gjøre fra trappen ned til tempelplassen, fortsatt i lenker. Denne gangen bruker han aramaisk, en moderne form for hebraisk som var dagligtale i fororienten, og her forteller han om sin fortid som teologistudent i Jerusalem under fariseeren Gamaliel I (ca. 20 - 50), som var den store Hillels etterfølger som teologiprofessor (sml. 5: 35). Han tilstår også sin religiøse fanatisme og forfølgelsen av de tidligste kristne.

Men intet av alt dette hjalp - livet ble bare verre.

Kommandanten gav da ordre om å

**føre Paulus inn i festningen
og la ham forhøre under piskeslag,
så man kunne få vite
hvorfor de skrek slik opp mot ham.
(22: 24)**

Dette er heller ikke overdrevet brutalitet, siden pinlig forhør var vanlig når det dreide seg om en alvorlig forbrytelse. Men pisken var et fryktelig torturredskap som kjente mange varianter; det gjalt også antall slag som ble tildelt; stokkepryl var en mildere form for straff (sml. fangenskapet i Filippi i kap. 16).

Så følger vendepunktet i denne historien.

Fangen avslører at han er romersk borger, et privilegium kommandanten selv nyter, men som han har kjøpt seg til etter lang militærtjeneste, sannsynligvis blant hjelpetroppene i Syria. Navnet Claudius Lysias tyder på at han har kjøpt seg denne borgerrettigheten under keiser Claudius, siden det var vanlig å ta navn etter herskere; selv var han trolig greker eller syrer. Paulus kan på sin side hevde at han er født til denne borgerrettigheten, og på denne måten står han over Lysias på den sosiale rangstigen. Claudius er militærtibun - *tribunus militum* - og øverste sjef for den kohort som holdt til i borgen (normalt 1000 mann, men tallet varierer). En tabbe av denne arten kunne defor komme til å koste ham dyrt.

Borgerrettighetene dukker ikke opp i paulusbrevene, men vi hører om dem hos Lukas (i forbindelse med fengslingen i Filippi i kap. 16, og i kap. 25: 10 - 12). Siden Paulus var født til denne rettigheten, må vi gå ut ifra at hans forfedre var frigitte slaver etter krigen under Pompeius i 63 f. Kr., eller under Gabinius i 5 f. Kr. Kanskje har de kjøpt seg disse rettighetene senere, under Caesar eller Antonius. Siden Lysias hadde tatt fornavnet Claudius, kan Paulus og hans far ha hett Gnaeus Pompeius, Caius Julius eller Marcus Antonius (et kjent eksempel på dette er navnet på Ciceros frigitte slave og sekretær: Marcus Tullius Tiro). Navneformen Paulus er en gresk-latinsk variant av det hebraiske Saul og fungerte som et slags tilleggsnavn som han vanligvis ble kalt med (sml. 13: 9: "Saulus, som også er

Paulus"), med mindre det her er tale om et nytt *cognomen* etter oppholdet på Pafos på Kypros (kap. 13: 8), hvilket virker mindre sannsynlig. Det rimeligste er å anta at han kaltes Saulus blant jøder og Paulus blant hedninger, akkurat slik Lukas antyder.

Falske krav på borgerrettigheter var gjenstand for strenge straffer, så den muligheten kan vi se bort ifra. Følgelig blir det ikke tale om å dokumentere påstanden, noe som kanskje ville latt seg gjøre i Jerusalem, men som ikke var aktuelt under de gitte omstendigheter. Dokumentarisk bevis ble vanligvis oppbevart hjemme, men i tilfellet Paulus kan det befinne seg hos venner eller familie. Dobbelt borgerskap var fullt mulig og er ikke motargument i dette spørsmålet. At jøder ble romerske statsborgere har vi flere belegg for, men det hørte ikke til dagens orden.

**Da trakk bødlene seg skyndsomt tilbake fra ham,
og kommandanten selv ble engstelig
da han fikk høre at det var en romersk borger
han hadde lagt i lenker.
(22: 29)**

At en romersk borger ikke kunne behandles på linje med vanlige kriminelle, var allment kjent, slik vi for eksempel finner det i *Lex Iulia de vi publica*, i Ciceros 2. tale mot Verres og i Ulpians *Digesta*. Og reaksjonen som følger er helt normal, som vi også så i Filippi: fangevokteren og byens magistrater kommer og ber pent om unnskyldning for behandlingen Paulus og Silas har fått (16: 35 - 39). At borgerskapet av Tarsos avsløres før det romerske, er ikke ulogisk siden romerriket ikke kjenner landegrenser og bytilhørigheten blir selve identitetsspørsmålet. Siden dette nå er avgjort, gjenstår det å finne ut av anklagen.

Det eneste militærtribunen vet, er at denne har med religiøse spørsmål å gjøre. Statsborgerskapet endrer ikke på dette siden Paulus er jøde. Men dreier saken seg om religiøse spørsmål, må Lysias ha hjelp fra jødene. Følgelig får han

en avtale med dem.

Møtet skal skje neste dag, så vi kan gå ut ifra at Paulus blir i borgen natten over. Lysias løser så fangen av lenkene og fører ham til Sanhedrin - jødernes høyesterett for religiøse saker - uten at Lukas spesifiserer stedet. Det er ikke et rettsmøte vi overhører i kap. 23, bare en høringsrunde, lite klargjørende for en romersk offiser. Men her gikk det som på tempelplassen, og det er nok en gang soldatene som redder fangen.

Så er han tilbake i Antoniaborgen, formodentlig i lenker, kanskje bor han mer komfortabelt enn i et av borgens fangehull; det fantes andre fengsler i Jerusalem, men disse var ubrukelige i tilfellet Paulus, av opplagte grunner. I alle fall kan vi gå ut ifra at noe slikt som det innerste fangehullet i Filippi ikke kom på tale. Lenker hadde forøvrig like mange varianter som pisen: håndlenker, fotlenker, halslenker, tunge lenker, lette lenker, en kombinasjon av flere (hals- fot- og håndlenker på samme tid), osv. Disse må ha vært svært ukomfortable siden de også laget mye støy. Men fanger skulle ikke ha det komfortable i antikken.

Så skjer noe helt uventet.

Fangen får besøk av familien i Jerusalem nettopp som jødene har planlagt å få i stand et nytt forhør hos Sanhedrin så de kan få drept ham i forbindelse med det.

**Men søstersønnen til Paulus fikk høre om bakholdet,
og gikk opp på festningen
og fortalte Paulus det.**

(23: 16)

Dette at Paulus har en søster og en nevø i byen kjenner vi ikke til fra brevene. Igjen tyder alt på at Lukas har øyenvitneberetninger å støtte seg til. Det kan selvsagt vært tale om at deler av familien flyttet tilbake til Jerusalem fra Tarsos i forbindelse med hans studier der. Teksten sier ikke noe om at Paulus avslører guttens identitet for romerne, men det faktum at fangen får motta besøk, sier oss at

han blir skikkelig behandlet i borgen.

Nevøen er ganske ung: Lukas beskriver ham som *neanias* (v. 17) og *neaniskos* (v. 18), begge ord betyr "unggutt". Siden Lysias tar ham ved hånden under utspørringen (23: 19), kan det være tale om en guttunge, kanskje 6 - 7 år, skjønt ordet *neaniskos* brukes vanligvis om en ung mann i 20-årene. Og resultatet av denne informasjonen blir at fangen Paulus ble transportert på ridedyr til prokuratoren i Caesarea Maritima - Felix - under tung eskorte: Lukas nevner 400 soldater og 70 kavalerister. Hvorvidt dette er en overdrivelse, skal vi ikke befatte oss med her; under Felix var det stor troppeaktivitet i Palestina som følge av uro, og omstendigheten Lukas her beskriver passer godt inn i tidsbildet. Fangetransporten skjedde om natten, på Lysias' initiativ, og faren for bakholdsangrep var overhengende. Selv fulgte han med like til Antipatris.

Neste dag fortsatte rytterne alene med fangen.

I løpet av sin beretning forteller Lukas aldri hvor Paulus' venner befinner seg i bildet, de som hadde fulgt ham til Jerusalem. Heller ikke hører vi et ord om de kristne lederne, eller får vite mer om fangens familie. Enten innehar ikke forfatteren kunnskaper om disse, eller så må han økonomisere i sin fortelling: alle talene tar opp mye av plassen i boken og kan sikkert forklare litt av den knapphet som preger beretningen. Men her er han i godt selskap, for slik skriver både greske og romerske historikere. De skriver for å gjøre inntrykk og overbevise, ikke for å gi eftertiden et vell av detaljer. Detaljene Lukas gir er likevel pålitelige nok, skjønt vi skulle gjerne visst hvor han har det fra alt sammen.

Fantasi og skaperkraft spiller stor rolle for talenes vedkommende, det samme gjelder selvsagt samtaler. Skal dette tas bokstavelig alt sammen, må Lukas nesten ha hørt det hele fra Paulus' egen munn. Men det er mer som tyder på at forfatteren bearbeider og utvider sine kilder etter behov, slik antikke historikere har for vane.

**Vel fremme i Caesarea fremstilte man Paulus
for guvernøren
og leverte ham brevet.**

**Guvernøren leste det, spurte om
hvilken provins Paulus hørte hjemme i
og fikk vite at det var Kilikia,
hvorpå han erklærte:
"Jeg skal forhøre deg
når dine anklagere kommer."
Så gav han ordre om å holde ham i varetekt
i Herodes' slott.
(23: 33 - 35)**

Det er nettopp kong Herodes' gamle palass som er den romerske prokuratorens residens. Herfra ble den keiserlige provins Judea administrert, her var et større militær oppbudet - hele fem kohorter - og her var sannsynligvis de viktigste fengslene. Disse var sikkert overfylt på denne tid, siden det var mye uro i provinsen.

Utgravningene av Caesarea viser oss en by som har skiftet ansikt gjennom tidene. Det er Herodes' havneby som interesserer oss, for det er der rettsaken mot Paulus finner sted. Her er mye å se, slik vi gjenkjenner bybildet fra den jødiske historieskriveren Josefus: kongepalasset, havneanlegget, som idag ligger under vann, keisertemplet (til den guddommelige Augustus), teater, hippodrom, militærforlegning, akvedukt, og mye annet. Befolkningen var hovedsakelig hedensk, følgelig var dette et opplagt sted å plassere administrasjonen. Jerusalem var derimot en tempelby, hellig by, hvor presteskapet styrte og egnet seg overhode ikke som romersk residensby.

Prokuratorenes historie i Judea kjenner vi godt, takket være Josefus.

Det dreier seg om to grupper romerske embedsmenn, hver på syv i tallet. Den første gruppen (6 - 41 e. Kr.) får et bedre skussmål enn den siste (44 - 66), men dette skyldes at mellom de to hadde Judea konge på ny, Agrippa I (41 - 44), som var svært nasjonalistisk og tilsvarende populær. Etter ham er tålmodigheten med det romerske styret på bristepunktet og perioden preges av tiltagende uro. Det er

mot en slik bakgrunnskulisse at dramaet om Paulus utspiller seg. Romerne hadde fra første stund satset på presteskapet i Jerusalem som allierte. Mer enn det: romerne styrte faktisk hele provinsen gjennom templet og presteskapet og måtte til enhver tid ta hensyn til disse. At de her satset på feil hest, oppdaget de først etter at opprøret var et faktum (i 66 e.Kr.); følgelig ble det avgjørende for dem å ødelegge templet og utrydde prestskapet.

Når Paulus kommer til Caesarea er det altså på et litt vanskelig tidspunkt for det romerske styret.

Palasset ligger på en odde med praktfull utsikt mot havet. Utgravningene viser at det har vært et elegant anlegg, med alle de funksjoner som kreves, de være seg nyttige eller luksusbetonte. Nå fungerte det også som juridisk senter, og alt tyder på at rettsapparatets kapasitet var sprengt på denne tid.

**Fem dager senere kom ypperstepresten Ananias
ned til Caesarea sammen med
noen av de eldste og en advokat,
en viss Tertullus,
for å legge frem anklagen mot Paulus.
(24: 1 - 2)**

Romersk strafferett kjenner vi dårlig for det første århundres vedkommende. Her har vi ikke store lovkodekser, lik dem vi har overlevet fra senantikken (Theodosius' og Justinians). Juristene kjenner selvsagt en del lover og en god del praksis, men mye blir tilfeldig. Derfor er det ikke forbausende å finne at en erfaren byråkrat som Plinius d. y. skriver til keiser Trajan for å be om retningslinjer i forhøret av kristne i Bithynia omkring år 112. Keiseren hadde naturlig nok adgang til erfarne jurister i Roma, folk som kjente lov og praksis bedre enn de i provinsene. Andre faktorer vil også spille inn: domstolens kapasitet og juristenes erfaring i hver enkelt sak.

Saken mot Paulus kjenner tre stadier hos Lukas: høring for Felix - høring for Festus - høring for kong Agrippa II (småkonge over områder i nord), og vi skal se på dem her for bedre å kunne skjønne det som hender i Roma.

Det første Felix må finne ut er hvilken provins Paulus kommer fra, for anklagede må kunne prøves hjemme. Tarsos i provinsen Kilikia hører under delegaten i Syria, som er en høyere embedsmann og som Felix står ansvarlig overfor. Mens Syria er en senatorisk provins er Judea keiserlig, noe som betyr at det dreier seg om en mindre enhet, regjert av lavadelsmenn, normalt vil det si ridderstanden. Men nettopp på grunn av ansvaret overfor legaten i Syria og forholdet til Sanhedrin må Felix ta saken selv. Og Lukas gir inntrykk av at vi står overfor en formelt korrekt rettsak. Teknisk sett kan det være tale om et slags spesialtilfelle (*cognitio extra ordinem*). Men vi skal være klar over at fangens romerske borgerskap gjør guvernøren velvillig innstilt mot ham i utgangspunktet.

Dette vet jødene.

Brevet som Lysias sendte med til Caesarea sier at "anklagen gjaldt tvistepunkter i deres Lov, men ikke noe som kunne fortjene fengsel eller dødsstraff" (23: 29). Det er nettopp det de jødiske lederne vil bestride.

Derfor har de hyret en romersk advokat, Tertullus, for å være sikker på at saken mot Paulus fremlegges på en overbevisende måte. Og det Tertullus gjør er å presentere saken som politisk av natur, noe som lett kunne medføre dødsstraff (25: 11). Det politiske aspektet er dette: Paulus skal ha skapt strid og splittelse overalt hvor han kommer, nå også i Jerusalem, at han er leder for nasoreernes parti, at han har forsøkt å vanhellige tenmplet. Det siste er selvsagt alvorlig nok i seg selv, såfremt de to første punktene skulle vise seg å være uholdbare.

Det som følger er at anklagere og den anklagede blir hørt, det siste i form av selvforsvar. Dernest vil guvernøren rådføre seg med sine jurister for så endelig å kunne avgi dom i saken. I siste instans vil spørsmålet om troverdighet, altså vurdering av personene, spille en viktig rolle. Bevisførsel er likevel vesentlig, men denne består i vitneprov.

Og det er nå Paulus gjør et mesterlig trekk i sitt selvforsvar (24: 19 - 20).

Han punkterer aktoratets argument på enkleste måte: de egentlige anklagerne er ikke tilstede, og det er jødene fra Asia. Følgelig vil retten måtte nøye seg med sekundære anklager og anklagere. Det er dette som i romerretten kalles *peroratio*, og er et motangrep. Dette følger etter en innledende *capitatio benevolentiae* som er en liten takketale til guvernøren for han gode og kloke styre, noe som virker som smiger på oss, men som egentlig handler om rettspraksis (24: 10); Tertullus gjør det samme. Derpå følger en forsvarstale som består i en alternativ beretning om forholdene (*narratio et probatio*), med en gjendring (*refutatio*) innebygget. Det viktigste er det som kommer sist, *peroratio* - et forsvarsangrep. Slik ser en juridisk tolkning ut, og den forklarer godt kap. 24.

Paulus kan med full rett hevde at han ikke har oppviglet noen i Jerusalem, at det ikke er illegalt å være leder for en jødisk sekt, og at den påståtte episoden i templet ikke angår ham i det hele tatt - han er både jøde og rensset, derfor har han ikke trosset de advarslene som sto på innskriftene rundt templets indre områder. Han vet at anklagen om oppvigleri og forstyrrelse av freden er svært alvorlig, særlig når disse blir servert av en romersk advokat. Tilfellet egypteren er i alles tanker.

Hos Lukas kommer Paulus godt fra sitt selvforsvar, og mange har her funnet en mulig indikasjon på hans skolering i Tarsos, hvor retorikk sto høyt. Han er like velformulert og virker like kompetent som Tertullus. Sproget er temmelig sikkert gresk. Men vi skal være klar over at det er Lukas som serverer oss disse talene og hele rettergangen, og han er litt av en sprogkunstner; hvordan de hele egentlig forløp, får vi aldri vite.

Hva gjør så Felix etter å ha hørt begge parter?

**Felix ... utsatte nå saken
inntil kommandanten Lysias innfant seg, -
"da", sa han, "skal jeg felle dom i saken".
(24: 22)**

Dette er å forhale prosessen. Og det må ha fungert, for vi hører ikke mer om Lysias. Påskuddene er mange, og et av dem var sikkert det store antall saker som ventet på høring. Men tyngre veiet hensynet til de jødiske lederne i Jerusalem. Dessuten visste han altfor godt hva som var skjedd med hans forgjenger i Caesarea: Cumanus ble avsatt av administrasjonen i Roma på grunn av vannstyre.

**Til offiseren gav han ordre
om å holdet Paulus i varetekt,
men la han få ha en viss frihet
og ikke hindre noen av hans egne
i å sørge for hva han trengte.**

(24: 23)

Det dreier seg altså om en eller annen form for *custodia libera* - varetekt eller husarrest - uten at vi får vite hvor de plasserte ham. Men at han levde under relativt gode forhold er tydelig nok. Uttrykket "hva han trengte" angår trolig mat og klær, noe de kristne på stedet tar seg av. Om søsteren eller hennes sønn dukker opp med nyheter fra Jerusalem, vites ikke. Paulus' vert i Jerusalem, Mnason, dukker heller ikke opp igjen i Lukas' beretning. Når det gjelder høydepunkter kan Lukas være svært detaljrik, som vi har sett flere ganger, men ofte lar han oss uvitende tilbake, til stor fortvilelse for alle som gjerne skulle fått med seg flest mulig detaljer underveis. De kristne i Caesarea nevnes aldri med navn, og det er synd, for spørsmålet om eventuelle øyenvitneberetninger kan muligens knyttes til disse. Heller ikke nevnes reisefellene fra Hellas og Lilleasia med et ord. Forfatteren av "vi"-dokumentet er også blitt borte. - Å ha Lukas som reiseleder byr på mange forsvinningsnumre.

Hva slags mann var så Felix?

Det eneste Lukas forteller om oppholdet i varetekt sier oss kanskje noe. For prokuratoren sendte flere ganger bud på fangen for å høre ham, i håp om å få

penger av ham (24: 26). Dette er ingen indikasjon på at Paulus er bemidlet, men stemmer godt med det vi vet om Felix fra andre kilder. Det er heller slik å forstå at bestikkelser var del av systemet, særlig i provinsene, og kanskje særlig i Felix' tilfelle. Vi har tidligere nevnt politiske sider ved hans styre, og de er litt hårdhendte. Men vi skal være klar over at oppgaven var begynt å bli noe nær umulig på dette tidspunktet, og opprøret i 66 kom ikke som en overraskelse, men som en logisk konklusjon på hele det eksperimentet som den keiserlige provins Judea utgjorde.

Felix selv var av det farverike slaget.

Han ektet bare kvinner av kongelig byrd. Den første var Drusilla, barnebarn av Antonius og Cleopatra (!), den andre het også Drusilla og var datter av kong Agrippa I. Og det er hun som dukker opp i vår historie, for hun er også jøde og interesserer seg for hva som skjer på den religiøse fronten. Det var trolig på grunn av henne at jødene i år 52 hadde bedt Roma om å få Felix som prokurator etter at Cumanus var blitt avsatt.

Antonius Claudius Felix er hans fulle navn. Derfor kommer det ikke som en overraskelse på oss at han er en frigiven slave, bror til den mektige Pallas som var keiser Claudius' frigivne og fortrolige. Våre antikke historikere understreker forskjellige sider ved Felix' karakter: Josefus skriver om hans forbrytelser, Tacitus om hans egenrådighet, Suetonius om hans eventyrlige liv, særlig hans ekteskapseskapader. Lukas viser oss en grådig og litt usikker mann. Han ble kalt tilbake til Roma for å svare på en del spørsmål, men kom godt fra disse, og Josefus sier uttrykkelig at jødene ikke hadde noe å utsette på ham etter endt embedstid. Dette stemmer godt med det faktum at han lar Paulus bli sittende i fengsel ved sin avreise og overlater saken til sin etterfølger, noe som sikkert var det klokeste han kunne gjøre, selv om det smaker av diplomati og kompromiss. Alternativet var å dømme en romersk borger, eller gi ham fri, noe som ville ergre jødene.

**To år gikk,
og Felix fikk Porcius Festus til etterfølger.**

**Men ettersom han gjerne ville vinne jødernes takknemlighet,
lot han Paulus bli sittende i fengslet.**

(24: 27)

Så forsvinner han fra historiens arena. Josefus forteller at han ble anklaget av jødene, men at keiseren frikjente ham. Samme kilde forteller også at hans sønn - kanskje også Drusilla - omkom under Vesuvs utbrudd i 79 e. Kr.

Det er vanlig blant lærde å si mye ondt om Felix, og vanligvis gjør man dette ved å påpeke at etterfølgeren Festus var en god og rettferdig hersker. Men det er nå saken forverrer seg for Paulus - guvernørskiftet kan forbedre og forverre fangens situasjon, alt ettersom. Vi vet bare ikke hvilket år vi befinner oss i. Den vanligste antagelsen er 59 eller 60.

Den nye guvernøren drar først opp til Jerusalem etter sin ankomst til provinsen, og der har de ikke glemt fangen i Caesarea. De foreslår at Festus skal la Paulus overføre til Jerusalem med den hensikt å ta livet av ham underveis. Festus avslår, og ber dem heller komme til ham og legge frem anklagene i Caesarea.

Så overhører vi en ny runde i rettsapparatet.

Jødene stiller uten romersk jurist denne gangen og beskrivelsen hos Lukas antyder at det hele utartet til et pandemonium. Anklagene hagler mot fangen, men han klarer likevel å ta igjen, på samme måte som sist. Det skumle denne gangen er at Festus er ny i stillingen og gjerne vil vise jødene sin gunst: kunne Paulus virkelig ikke tenke seg å dra til Jerusalem - Festus ville selv være tilstede under saken for Sanhedrin? Det positive er at jødene later til å ha droppet det politiske elementet i anklagen (og derfor Tertullus), nå er det bare tale om religiøs spørsmål (templet).

Paulus vet utmerket vel hva alt dette innebærer, det samme som hans nevø hadde advart ham mot sist han befant seg i tempelbyen. Saken hans er stadig alvorlig, han har en mulig dødsstraff hengende over seg.

Så gjør han et nytt mestertrekk ifølge Lukas:

**Jeg står nå for Caesars domstol,
og av den har jeg også rett til å få min dom ...
Jeg apellerer til Caesar!
(25: 10 - 12)**

Enkelt og genialt - men stadig uavklart.

Men Festus trenger saksdokumenter å sende med til Roma. Han har sikkert Lysias' brev til Felix, samt Felix' egen rapport. Hva med en uttalelse fra nøytralt jødisk hold? Hvor kan en slik finnes?

Et besøk fra uventet hold gir svar. Det dreier seg om en høflighetsvisitt fra kong Agrippa II og hans søster og gemalinne Berenike, en kvinne som skulle få mye med romerne å gjøre et par år senere. Festus ber dem om "noen pålitelige opplysninger som han kan sende med til Hans Majestet om saken" (25: 26). Det dreier seg om såkalte *litterae dimissoriae*, og jo flere slike desto bedre. Festus vet at det ikke blir lett for juristene i Roma å sette seg inn i denne saken, selv romerne i Judaea hadde problemer med å skjønne jødernes religiøse anliggender. Agrippa blir derfor brukt som konsulent i teologiske spørsmål, noe romerne saktens kunne trenge.

**Neste dag kom Agrippa og Berenike anstigende
med pomp og prakt
og trådte inn i audiens-salen,
fulgt av de høyere offiserer og byens fremste menn.
(25: 23)**

Talen Paulus holder for kongeparet er utførligere enn de tidligere. Han får forklare seg om kristendommen og om sin egen utvikling, og både jøder og romere lytter til ham med interesse. Noe nytt dukker ikke opp, bare dette at kongen blir interessert

i sakens religiøse sider. For ingen er i tvil om at Paulus hverken er opprører eller tempelskjender.

**Så reiste kongen seg,
og sammen med ham guvernøren og Berenike
og hele deres følge,
og på veien ut sa de til hverandre
at denne mannen ingenting hadde gjort
som fortjente fengsel og død.
Agrippa sa til Festus:
"Han kunne ha vært løslatt,
om han ikke hadde appellert til Caesar!"
(26: 30 - 32)**

Denne konklusjonen på høringen er teknisk sett helt korrekt. Men under omstendighetene var det ikke annet Paulus kunne gjøre. Da Festus overtok hadde jødene overtaket de første ukene, og det var da Paulus gjorde sitt valg. "Caesar" betyr keiseren og må ikke forveksles med personen av samme navn.

Å appellere til keiseren var alle romerske borgeres rett. En slik appell medfører at vedkommende må innfinne seg i Roma og vente på at saken kommer opp for en av de keiserlige domstolene. Dette kan ta tid, og det var ingen garanti for at saken ikke ble glemt eller fortrent til fordel for andre saker. Dessuten måtte anklagerne også innfinne seg. Paulus' valg av handlemåte er forbundet med atskillig usikkerhet, og skulle det gå galt i Roma, da var han i stor fare. Men dokumentene de sendte med fra Caesarea gikk i hans favør.

Festus kjenner vi mindre til enn Felix. Han fikk et godt eftermæle, og døde i stillingen etter to års tjeneste (62). Eftertiden har sett det slik at han døde for tidlig, for etter Festus forverret tilstandene i Judaea seg og et folkeopprør er på trappene.

Paulus har altså sittet to år i forvaring i Caesarea, uten å lide overlast. Men

fange var han like fullt, med sterkt begrenset bevegelsesfrihet. Lukas understreker dette både for Caesareas og for Romas vedkommende. Om han var i lenker disse to årene avhenger helt av hva slags lokaliteter han befant seg i, men lenkene dukker selvsagt opp igjen straks fangen skal flyttes på. Om han fortsatt ble holdt i Herodes' palass vet vi ikke, men mulighetene i Caesarea var sikkert mange. En vanlig antagelse er militær varetakt hvor en offiser er personlig ansvarlig for ham, som vi vil se under reisen til Roma. I tilfellet Paulus er det tydelig at fengsel brukes like mye som beskyttelse som straff, skjønt det er galt å tale om fengselsstraffer i antikken. Forvaring er det riktige ordet, og denne er av et langt mildere slag enn i Filippi og trolig også i Efesos (noe som ikke er omtalt hos Lukas).

Diskusjonen om hvorvidt fanger måtte finansiere fengselsopphold selv, samt transport og lignende, behøver ikke oppta oss her. Vi har for lite fakta om dette, og resultatet blir alltid spekulasjon. Paulus ville i alle fall kunne nyte godt av de kristne i Judaea i tilfelle økonomiske problemer. Teorien om at hans familie var bemidlet, kan hverken bevises eller motbevises. At han betalte for de fire nasirer i Jerusalem sier ingenting, han kom jo med en kollekt til Jerusalem. At Felix håpet på en bestikkelse sier like lite. Lukas nevner aldri perkuniære spørsmål, men brevene gir oss et klart inntrykk av at Paulus ikke var velstående.

Vi er straks reiseklare - målet er Italia, nærmere bestemt Roma, rikets hjerte. Men før vi går ned på havnen er det et spørsmål som stadig dukker opp i forbindelse med fangenskapet i Caesarea.

Paulus skrev brev fra fangenskap, flere brev som eftertiden gjerne har gruppert sammen ved å kalle dem fangeskapsbrev, noe de saktens er, men som ikke garanterer at de skriver seg fra samme fangenskap. Det er disse: filipperbrevet, brevet til Filemon, til kolosserne, til efeserne. Det er ikke så mange byer som peker seg ut som opphavssted for disse brevene. Men spørsmålet forenkles ved at moderne forskning ofte har satt et spørsmålstegn ved ektheten av kolosserbrevet og efeserbrevet. De kan være skrevet av apostelens medhjelpere eller efterfølgere. I

fall dette medfører riktighet, står det bare to fangenskapsbrev tilbake, men beviselig er ikke denne teorien.

Det enkleste er å lese brevet til Filemon som skrevet fra et fangenskap i Efesos, et vi ikke har direkte belegg for i våre kilder, men som like fullt er sannsynlig; avstanden til Caesarea er ikke så lang fra Asia, så brevet kan ha vært skrevet her. Det er langt lengre til Roma dersom brevet skulle være skrevet derfra. At en slave på rømmen skulle komme seg så langt uten å bli oppdaget, er vanskelig å tro. Rømte slaver var til enhver tid lokkende bytte for myndighetene og straffen var av det strenge slaget. Angivere kunne dessuten se frem til en klekkelig dusør.

Filipperbrevet - eller brevene, siden det er tale om flere brev i ett - kan saktens også stamme fra fangenskapet i Caesarea. Setninger som "det er blitt klart både i pretoriet og overalt ellers at det er for Kristi skyld jeg sitter i lenker" og "en spesiell hilsen fra dem som er i Caesars tjeneste" brukes som argument for en slik plassering. Vi får samtidig vite at Epafroditos har bragt ham en gave fra menigheten i Makedonia (4: 18) og at Timotheos er hos ham (2: 19) - disse trekk passer bedre med et opphav i Efesos. Men i kap. 1: 20 - 26 viser han seg usikker på om han skal leve eller dø, skjønt han antar det første, noe som godt lar seg forene med fangenskapet i Caesarea. Men et av flere fangenskap i Roma passer også godt, siden vi jo vet at han ble henrettet der til sist.

Kolosserbrevet nevner en medfange, Aristarkos (4. 10), som ikke dukker opp hos Lukas, samt mange andre som vi forbinder med oppholdet i Efesos (særlig Onesimos). Efeserbrevet er også skrevet i lenker, men passer Efesos bedre enn Caesarea. Roma passer ikke for noens vedkommende.

Ergo fører ikke diskusjonen til sikre resultater. Her gjelder det som angår all lærd debatt: vi vet bedre hva vi ikke vet - og sitter tilbake med en *docta ignorantia*, helt i Sokrates' ånd. Det er dessuten andre sider ved saken som spiller inn. Lukas nener bare tre fangenskap - Filippi, Caesarea, Roma - mens brevene flere steder hevder at Paulus ofte satt i fangeskap (sml. 2 Kor 11: 23). Følgelig kan fangenskapsbrevene komme fra nesten hvilket som helst fangehull på kartet. At vi har mange biter av dette puslespillet, betyr ikke at vi har alle. At vi kan

rekonstruere visse aspekter og etapper av apostelens liv, betyr ikke at vi kan rekonstruere det hele bare vi er gløgge nok. Det nye testamente er nettopp ikke en kriminalroman av det gamle slaget.

**Da det var avgjort at vi skulle reise til Italia,
ble Paulus sammen med noen andre fanger
overlatt til en offiser ved navn Julius,
som hørte til den keiserlige kohorte.**

(27: 1)

Vi befinner oss på havnen i Caesarea, rettere sagt: vi ser ned på brygger og moloer som havet har skjult fordi landet har steget. Vi har best utsikt fra keisertempets platform, eller fra ruinene av Herodes' palass.

Der kommer de alle sammen - soldatene, Julius som har ansvaret, fangen selv som er i lenker. Så følger de av hans venner som skal være med til Roma, de vi aldri fikk vite navnet på. Andre fanger føres også frem. De er lenket sammen med tunge fot- og håndlenker som lager et ynkelig leven. Alle ser i deres retning, noen av dem omfavnes av venner og familie, som et aller siste farvel. Kristne fra Jerusalem står sammen med kristne fra Caesarea og ser på det hele, i godt håp om å få se Paulus igjen. Men noen av dem ser bekymret ut - det skyldes ikke bare årstiden.

Vi er kommet langt ut på høsten, oktober går snart mot sin slutt. Havet vil ikke være farbart lenge, og det er dem som rister på hodet og mumler noe om at de burde ha ventet til våren. Det trekker fra havet, men ikke faretruende. Det var Festus som ville det slik, for han ønsket ikke å hale saken ut lenger enn helt nødvendig.

**Vi gikk ombord i et skip fra Adramyttion
som skulle innom forskjellige steder
på Asia-kysten, og seilte avsted.**

(27: 2)

KAPITEL 2

REISEN TIL ITALIA

Når Paulus endelig fikk realisert planen om å besøke Roma, var det altså på en ganske annerledes måte enn han hadde tenkt seg. Ikke nok med det - selve overfarten fra Caesarea til Italia ble av det dramatiske slaget.

For de reiser helt mot slutten av sesongen, og dette er risikofylt. Derfor drar han ikke alene. Gode venner er hos ham underveis. Og det har han sikkert trengt på denne seilasen.

De forliser på Malta, men ingen liv går tapt.

Og lenger kom de ikke i denne omgang, for her må de overvintre. Først neste vår fortsetter de til Sicilia, og derfra til Napolibukten.

**Dagen efter løp vi i havn i Sidon,
og Julius viste seg menneskelig nok
til å la Paulus få oppsøke sine venner
og nyte godt av deres omsorg.**

(27: 3)

Ruten til Italia ble annerledes enn planlagt, på grunn av dårlig vær. Ifølge Lukas reiser de med hele tre forskjellige skip, og det er mer enn vanlig på denne strekningen.

Det første fører dem fra Caesarea i Judaea til Sidon i Fønikia, derfra drar de videre til Myra i Lykia. Denne etappen forløper uproblematisk. Caesarea var et viktig stoppested for skip som kom og gikk til Egypt, så her har vært mange muligheter. Kong Herodes hadde dessuten omgjort denne gamle havnebyen til verdens mest moderne havn, så her var mulighetene mange.

Det andre skipet fører dem fra Myra til Malta via Knidos og Kreta, etter å ha reket rundt på havet på grunn av uvær i noen døgn. Her er det tale om regelrett havari.

Det tredje og siste fører dem - året etter - fra Malta til Sicilia og Calabria, og fortsetter derfra til bestemmelsesstedet som er Puteoli ved Napoli.

Begge de sistnevnte skipene er kornskip fra Alexandria, det første vet vi ikke noe om.

Ett forhold skal vi være klar over, et som distanserer oss fra de gamles verden: ferdsel på havet var begrenset til de trygge årstidene - all trafikk opphører under vintermånedene (da var havet "stengt", noe de gamle kalte *mare clausum*). Vi må derfor se nærmere på tidspunktet. Vi vet ikke hvilket år det er tale om: 59, 60, 61 er alle aktuelle (i kronologien har vi valgt 59).

Våre venner reiser altså helt i slutten av sesongen, en gang mellom 3.10 og 11.11, perioden som var en slags siste sjanse. Ytterpunktene, marginen om man vil, var nemlig å seile før april og etter 14. september, det vil si fra 10.3 til 1.4, og fra 14.9 til 11.11. Og det er dette som her skjer.

En nærmere presisering av tidspunktet får vi litt senere i beretningen: "til og med fastedagen var allerede forbi" (27: 9). Fastedagene var fem dager i begynnelsen av oktober, dato skiftet fra år til år. Opplysningen hos Lukas kommer i forbindelse med en nødlanding på Kreta (nær Lasea), og sier oss at de må ha forlatt Caesarea helt i slutten av september eller begynnelsen av oktober, nærmere kommer vi ikke. At de tok en sjanse på denne årstiden, visste de godt, men skipene kom og gikk på havnen i Caesarea, og det var noen uker til *mare clusum*, da skipene sluttet å seile. Spørsmålet var om de fant et skip som skulle fra Lilleasiakysten til Italia, ellers risikerte de å måtte overvintre i Karia eller på Kreta.

Nå kommer vi til en annen side ved seilassen som vi finner fremmed - passasjerskip var ukjent i antikken.

De som ville ta sjøveien, ble nødt til å dra med lasteskip. Disse var av alle størrelser, alt etter hvor mye last de tok med seg og hvilke ruter de fulgte. Dessuten holdt de alltid nær land, siden skipene dengang var dårlig skikket til å krysse åpent hav, og vi finner mye øyhopping i Lukas' beretning. I antikke dokumenter ser vi folk seile fra havn til havn, for å laste og losse. Dårlig vær tvang dem stadig til å avbryte reisen. På grunn av farer til sjøs foretrakk følgelig de fleste å dra til lands, som Paulus selv gjorde det på strekningen fra Troas til Assos, her kunne en skummel nordenvind gjøre reisen farlig.

Det vanlige var at passasjerene levde på dekk, laget maten sin selv og måtte sikkert ta med drikkevann. Skipets eier, rederen, var alltid med.

Dette første skipet, fra Adramyttium (nær Assos), var sikkert ikke av de største, og vi vet ikke hva slags last det førte. Heller ikke sies det noe om andre passasjerer. Skipet skal langs Lilleasiakysten, uten at vi får vite hva bestemmelsesstedet er, sannsynligvis skal det tilbake til Adramyttium etter en tur til Alexandria. Våre venner går derfor fra borde av straks de finner et skip som skal

til Italia. Dete må de holde utkikk etter i hver havn, men det kan bli vanskelig på grunn av årstiden.

Alt vi får vite om offiseren Julius er at han tilhører den keiselige kohort - *cohors Augusta*.

Vi vet ikke nøyaktig hva dette innebærer, og mulighetene er flere. Er det tale om en av de fem kohortene i Caesarea, eller en fra Syria? Er Julius kenturion for en kohort av klassen *frumentarii* eller *peregrini*, som begge var spesialenheter med ulikt ansvar? I siste fall vil fangen bli overlevert til sjefen for denne avdelingen (*princeps peregrinorum*) straks de kommer frem, for disse hadde egen leir (*castra*) i Roma. I fall *cohors augusta* viser seg å være *cohors Ia augusta*, består denne av syriske leiesoldater og er stasjonert i Syria, mest sannsynlig i Batanea. Dersom Julius virkelig var offiser i frumentariikorpset, var hans ansvarsområde transport og leveranser av gods (*frumentum*) til hovedstaden, noe som kan forklare den autoritet han har ombord på lasteskipet som skal føre dem Lilleasia til Italia. I alle fall har han personlig ansvar for fangene. Noen soldater står til hans disposisjon, uten at vi vet hvor mange disse er, heller ikke hvor de komemr fra.

Av andre personer ombord har vi bare en gåtefull referanse - Lukas' gjentatte og ukjente "vi", samt den ene som nevnes med navn, Aristarkos. For etter flere kapitler med bruk av andre kilder, har vår guide Lukas nå vendt tilbake til reisedokumentet, det vi kaller "vi"-dokumentet. Denne er den eneste av hans kilder vi kan identifisere med sikkerhet, likevel frobir den anonym.

At det er tale om et reisedokument er sikkert, men det er nesten bare sjøreiser det handler om: fra Troas til Filippi (kap. 16), fra Filippi til Troas (kap 20), videre til Jerusalem (21) og endelig fra Caesarea til Roma kap. 27 - 28). At det her skulle dreie seg om litterær og uhistorisk skaperkraft fra Lukas' side, kan vi tryge se bort ifra, selv om vi kjenner flere sjøreise-romaner som nettopp handler om skipbrudd. Vi finner dem hos så forskjellige forfattere som Juvenal (satire 12), Lukian ("En sann historie"), Diogenes Laertios ("Aristippos' liv" og "Toxaris"). Men litterære paralleller tilsier ikke at beretningen hos Lukas er fiktiv, av den enkle grunn at

skipbrudd var mye mer del av de gamles hverdag enn vi kan forestille oss, noe undervannsarkeologien til fulle bekrefter. Dessuten vet vi fra Paulusbrevene at apostelen ferdedes i disse farvann. I tillegg følger "vi"-dokumentet Paulus gjennom flere år. Biografiske nedtegnelser var vanlig nok blant de gamle, og det kan være en av apostelens ledsagere som har laget noen slike over en langre periode. Lukas benytter seg altså av disse der han trenger det.

Det er kanskje mer informasjon å hente fra dnene kilden. For "vi" må inkludere andre enn bare forfatteren og Paulus selv. Ingen reiste dessuten alene i antikken, den som gjorde det ville straks bli mistenkt for å være en forbryter på flukt fra loven. Men vi får ikke vite hvem forfatterens reisefeller er. Det er sikkert tale om forskjellige grupperinger hver gang. La oss se på det vi kan konkludere ut fra teksten selv.

I kap. 16 får vi inntrykk at "vi" er tre personer: Paulus, Silas og denne makedoneren som kom til Troas for å hente dem over til Filippi (men det kan ha vært andre med). I kap. 20 har vi mange navn (uten at kilden for opplysningene oppgis). I kap. 27-28 er det igjen tale om flere som reiser sammen med Paulus til Roma, men ingen er nevnt ved navn - med ett unntak, som neppe gir svar på gåten. Kan det tenkes at navnene på noen av disse anonyme "vi" er å finne i 20: 5, verset som lister opp alle de som fulgte apostelen til Jerusalem? Neppe, for "vi" later til å være atskilt fra alle disse navnene (Aristarkos, Secundus, Gaius, Timotheos, Tykikos og Trofimos).

Unntaket i alt dette er ett eneste navn: "sammen med oss var makedoneren Aristarkos fra Tessalonika" (27: 2). Han dukker opp i to av fangensksbrevene: Kolosserne 4: 10 (som medfange, noe som kan være metafor) og i Filemon v. 24 (som medarbeider, ikke fange, sammen med Lukas). Men han er neppe forfatteren av reisedokumentet. Han nevnes ikke igjen i reisedokumentet, kan det bety at han forlater dem i Myra for å dra tilbake til Tessalonika? Men dersom Filipperbrevet er skrevet fra Roma, ble han med dem dit (med mindre brevet er skrevet under et fangenskap nummer to i samme by).

Lukas selv er alltid en populær kandidat, men det er langt mer sannsynlig at

han her avslører en av sine arbeidsmetoder, dette at han har kilder til rådighet og benytter seg av øyenvitneberetninger (sml. Luk 1: 1 - 4).

La oss se på neste distanse, for Lukas er ikke interessert i Sidon og de av apostelens venner som måtte bo der. Stedet er kjent nok fra historien og hadde vært en viktig havneby i uminnelige tider (derfor var det Alexander den store inntok og ødela stedet på sin ferd mot Egypt, dette skjedde etter slaget ved Issos i 313 f. Kr.).

**Da vi satte til havs igjen,
holdt vi oppunder kysten av Kypros,
for vinden stod imot.
Så satte vi over det åpne havstykket
utenfor Kilikia og Pamfylia
og nådde etter fjorten dagers seilas
frem til Myra i Lykia.
(27: 4 - 5)**

Hvor mange som var ombord under denne første etappen, får vi ikke vite (i motsetning til neste). De andre fangene er ikke lik Paulus. Lukas interesserer seg ikke for dem siden de ikke angår det som er hans mål med beretningen, følgelig forblir de anonyme; de er sikkert lenket sammen og lever på vann og brød. At soldatene senere ønsker å drepe disse (27: 42), sier noe om deres status som fanger, at denne ikke var høy. En annen faktor spiller inn: deres anonymitet bidrar til å fremheve den posisjon Lukas tillegger Paulus. Dette blir svært åpenbart når krisen oppstår senere i seilasen.

Kanskje har vi en parallell til en slik fangetransport fra annen tidlig kristen litteratur.

Vi tenker da på Ignatius av Antiokia, martyrbiskopen som i sine brev antyder hva slags fangetransport han selv var med på. Der var det også tale om medfanger som vi ikke får vite noe om. At de alle er dødsdømte er sikkert, for han spekulerer

en del over henrettelsesmetodene. At de er lenket til ti soldater får vi også vite, og han antyder at disse behandlet dem dårlig (Ign Rom 5: 1). Paulus' medfanger kan også ha vært kriminelle som skal til Roma for å dø. Disse var neppe romerske borgere.

**Der fant offiseren et skip fra Alexandria
som var på vei til Italia,
og lot oss gå ombord der.
(27: 6)**

I Myra er de altså så heldige å finne et skip som skal til Italia. Dette er ikke et hvilket som helst lasteskip, men et av kornskipene som fraktet korn fra Alexandria i Egypt til rikshovedstaden.

Dette var en særdeles viktig transport, for Romas befolkning var for stor til å kunne leve av Italia alene. Og Romas kornkammer var Egypt. Derfor er også Egypt en keiserlig provins, i likhet med Judaea, men mye større og viktigere. Korn ble en politisk faktor i hovedstaden, og det første en ny keiser må sikre seg er kornleveransene fra Egypt, slik vi ser da Vespasian ble utropt til keiser i Syria. For det første han gjør er å dra til Alexandria, deretter har han endelig full kontroll (i år 70). Augustus hadde selv gjort det samme etter slaget ved Actium der han slo Antonius og Cleopatra og var blitt enehersker (31 f. Kr.). Vespasian dro faktisk med et av kornskipene til Italia, fordi dette var det raskeste. De hadde få stopp underveis mens handelsskip vanligvis seilte fra havn til havn.

Kornskipene krever nærmere omtale, det dreier seg om en hel flåte som seiler under keiserlig beskyttelse.

For Roma fikk en tredjedel av sitt korn fra Egypt, hele 135. 000 ton; de to andre tredjedelene kom fra Nord-Afrika. Selv om kornet tilhørte staten, ble selve transporten overlatt til private selskaper. Disse selskapene var alexandrinske og utgjorde en solid forretning for eierne (rederne fulgte som nevnt med på reisen). Kornskipene var store skip, i lengde, bredde og dybde. De kunne ta stor last,

også etter vår tids målestokk. Vi er så heldige å ha overlevert en beskrivelse av et kornskip fra Alexandria. Denne kommer fra forfatteren Lukian (2. årh.). I likhet med vårt skip kom det helt ut av kurs. Faktisk drev det inn til Pireus, Athens havneby, hvor alt som kunne krype og gå kom for å se det, blant dem også forfatteren. Skipet het Isis, det var 54 m. langt og 13 m. dypt. Selv om minimum last var 70 ton, var standarden 340. Men i tilfellet Isis skal lasten ha vært stor nok til å kunne brøfø hele Athens befolkning i et år, så vi må regne med at denne var godt over 1.000 ton. Dersom Isis var standard, ville 80 slike skip være nok til å frakte alt kornet fra Egypt til Roma. Mannskapet var som en liten arme i tall, forteller vår kilde. Passasjerer blir ikke nevnt. Det var altså en hel flåte (omkring 100 skip sterk) som gikk i rute mellom Alexandria og Italia. I litteraturen finner vi faktisk ordet "flåte" (lat.: *classis*) brukt om disse, men må ikke forveksles med militærflåten som lå i Alexandria. Ofte dro de i følge, som en konvoi, eskortert av mindre skip. Denne forlot Egypt straks havet ble åpnet for trafikk i april.

Den fulgte en av to ruter.

Den sydlige gikk fra Alexandria til Kyrene og videre til Malta og Italia. Den nordlige dro i le av Kypros til Myra, videre til Rhodos eller Knidos, rundet Kreta og ankom Malta eller Messina - denne var den vanligste og er den vi finner hos Lukas.

Nordover kunne reisen ta opptil to måneder, men sydover kunne det gå på en uke eller to. Rekorden på distansen Ostia-Afrika (270 nautiske mil) var to dager, mens rekorden på motsatt distanse var tre. Cato den eldre viste faktisk frem i Roma en fiken som var blitt plukket i Kartago tre dager tidligere!

Kornskipene var derfor kjent for sin raske ferdsel. Følgelig er det mange som blir med som passasjerer, og vi finner i litteraturen at kornskipene anbefales til dem som har hastverk (som for eksempel Vespasian i 70). Lukas lar oss få vite litt senere i beretningen at det var 276 personer ombord (mannskap og reder inkludert) - mange ville til Italia før vinteren satte inn. Alternativet var å reise til lands, noe som ble både tungvint og dyrt. Men 276 er ikke så mange, viser det seg. For Josefus forteller om et skip som fraktet over det doble.

Hvert skip foretok flest mulig reiser til Italia, men oftest kokte disse ned til to. Først må de fra Alexandria til Puteoli, der tar lossingen noen tid. Så skal de tilbake og lastes på ny. Altså vil et skip som forlater Alexandria om våren normalt bare klare en tur til før havet stenges. Flåten overvintrer i Alexandria eller Italia; i Lukas' beretning hører vi om et som overvintret på Malta; selv søker våre venner vinterhavn på Kreta. Skip som skal fra Italia til Egypt ankommer vanligvis Alexandria i mai. Det er vesentlig at transporten foregår raskest mulig, derfor blir det viktig med færrest mulig stopp underveis. Den nordlige ruten er såpass vanskelig på grunn av vindforholdene at de lengst mulig seiler mellom øyer og fastlandet.

Det mest imponerende var likevel alt som angår den dyrebare lasten.

Kornet befant seg i tørr og trygg forvaring under dekk, selvsagt, men hvordan kornet ble oppbevart ombord, er vanskeligere å si. Det vesentligste er at kornet oppbevares hundre prosent tørt, en kunst de gamle mestret. Men ble det oppbevart i sekker eller i store binger? Begge løsninger er sikkert blitt brukt. I tilfellet vårt skip får vi senere høre at lasten ble kastet overbord, noe som kan peke på at kornet var i sekker. Poenget her er at dersom kornet blir vått, vil det svulle til det doble i volum - og skipet kunne sprenges. Samme kløkt gjelder selvsagt oppbevaringen av korn på land, i de store havnebyene. Hele denne korntransporten varte like til keiser Konstantin i 330 omdirigerte flåten til sin nye hovedstad Konstantinopolis, det gamle Byzantium. Fra da av må Roma leve av korn fra Nord-Afrika. Men da var også folketallet i den gamle rikshovedstaden synkende.

Et ord om stedet hvor de er havnet - Myra i Lykia, der St. Nikolas var biskop, han som er opphav til julenissen og selv ble født ikke langt unna, i Patara.

Myra var en viktig by i Lilleasia på denne tid, men ligger et stykke fra havet. Havnebyen Andriake var det de kom til fra Sidon, og her ser vi fortsatt rester av noen havnelagre (fra keiser Hadrians tid). Dette var en viktig havn hvor kornskipene kunne gjøre en mellomlanding dersom det trengtes, og hvor noe av lasten kanskje ble losset til bruk for befolkningen langs Lykias ville kyst. Idag er

stedet populært blant turister, men de færreste av dem aner at en av kristendommens første forkjempere kom hit, ufrivillig, på vei mot Roma.

Vi kan lett se våre venner på dekk. Passasjerene ville samle seg i grupper og sørge for hverandre med det de trengte, i tilfellet dårlig vær vil de sikkert slå opp telt.

**I flere dager gikk det bare smått fremover,
og det var med nød og neppe
vi nådde opp på høyde med Knidos.
Men vinden hindret oss i å komme inntil,
så vi holdt i stedet ned under Kreta.
Vi klarte så vidt å runde Salmone-neset
og nå havn et sted som heter Kaloi Limenes,
like ved byen Lasaia.
(27: 7 - 8)**

På denne årstiden er den nordlige ruten det eneste forsvarlige, men seilasen begynner likevel ikke særlig godt. De kommer ut for dårlig vær allerede etter avgangen fra Myra, noe som skyldes en kombinasjon av vestenvind og fralandsvind.

Dette fører til at de følger land til Knidos, uten å stanse der. Så tar de ut på åpent hav og setter kursen mot Kapp Salmon på Kreta. Her får de ly for nordvestvinden. De følger Kretas sydkyst inntil de kommer til en brukbar havn. Den kalles Kaloi Limenes ("God havn") og ligger like ved byen Lasea, en liten by som ligger i en fjellskråning like overfor en langt mindre havn, få kilometer fra Kaloi Limenes. Her er det få ruiner å se, og det er ikke mange som tar en avstikker hit, noe en total mangel på skilt vitner om.

Kaloi Limenes er derimot lett å nå, hit kommer vi lett med bil fra Gortyn.

Havnebasenget er ganske stort og brukes i dag til å ta imot oljetankere ved moderne moloer. Tre store oljetanker på en liten øy ytterst i bukten er det som

først møter øyet, og som distanserer oss fra Paulus' tid på en brutal måte. Men havnen ligger godt beskyttet mot den farlige nordenvinden. Stedet er blitt et lite ferieparadis i løpet av de siste årene, med hotell, moteller og to taverner. Stedet fortjener fortsatt å kalles "god havn" på grunn av beliggenheten, bademulighetene er gode.

Der blir de liggende i noen uker; vi er nå kommet ut i oktober.

Men her kan de ikke overvintre, stedet er for lite. Derfor legger de ut igjen og søker å nå Fønike lenger nord (stedet heter Finike idag). Denne delen av Kretas sydkyst er særdeles vanskelig å ferdes i, og svært problematisk i tilfelle dårlig vær, naturen er vill og vakker. Skal man fra Kaloi Limenes til Fønike, må man ta båt, for vei finnes ikke. Men Fønike har en større havn og kapteinens avgjørelse var sikkert riktig nok. Nettopp på denne distansen blir de overrumplet av en ny og sterk fralandsvind fra nord. De når aldri Fønike. I stedet kommer de i le av en lite øy som heter Kauda. Her klarer de å få skipsbåten ombord. Så tok de nødutstyret i bruk og fikk surret skroget.

Derfra drev de omkring og fryktet at var på full fart mot kysten av Kyrene i Nord-Afrika og sandbankene der. Himmelen var mørk, og de kunne ikke navigere etter måne og stjerner slik de pleide - nok en grunn til at havet var stengt om vinteren. I virkeligheten var de i fri drift mot Malta. Situasjonen er så avorlig for det store og tunge skipet at de så seg nødt til å kaste kornlasten overbord, for lettere å kunne manøvrere.

Så får de land i sikte - de går på en sanbank og blir sittende fast.

Men brenningene bryter akterskipet i stykker og farkosten brekker i to. Nå er det mulig å komme på tørt land igjen, uten at de vet hvor de er havnet. Men nettopp denne muligheten får soldatene til å ville drepe fangene, ellers risikerte de at de stakk av og at de selv blir straffet. Offiseren forhindrer dette for å redde Paulus. Så vasser de alle i land etter først å ha reddet seg på planker og vrakrester. Intet liv gikk tapt.

Efter redningen fikk vi vite at øya het Malta.

(28: 1)

Her overvintrer de.

Vi kjenner flere beretninger om overfarten fra Alexandri til Italia, og om passasjerfrakten som fulgte kornskipene, vi har allerede nevnt skipet som blåste inn til Pireus. Mest kjent er likevel en kort beskrivelse fra historikeren Josefus' hånd ("Mitt liv", kap. 3). Reisen han var med på følger faktisk bare noen få år etter Paulus' reise, våren 64, og starter også i Caesarea. Det han beskriver er like dramatisk som det vi har lest hos Lukas. Han forteller: "Jeg kom til sist frem til Roma, men etter mange prøvelser til sjøs, for skipet vårt forliste i Adriaterhavet. Vi ombord, omtrent 600 i tallet, svømte for livet hele natten igjennom. Ved daggry fikk vi øye på et skip fra Kyrene ... og jeg ble tatt med ombord i dette, sammen med 80 andre. Etter å ha blitt reddet på denne måten, kom jeg til Dikaiarkeion, som italienerne kaller Puteoli".

Vi skal merke oss at ordet "Adriaterhavet", som har forvirret mange moderne kommentatorer, brukes nøyaktig som hos Lukas: havet nord-vest for Kreta.

En mindre kjent kilde som gjør det samme, er de apokryfe Patrusaktene (*Acta Sancti Petri Apostoli*). Peters reise fra Palestina til Roma fulgte samme rute som Paulus og Josefus, men finner sted noen tiår tidligere. Men apostelen kommer frem til Puteoli uten uhell og tar derfra beneste veien til Roma, langs Via Appia. Sannsynligvis har han reist på en tryggere årstid enn Paulus og Josefus gjorde.

Reisedokumentet ("vi"-kilden) som Lukas her siterer, kan ha blitt nedskrevet i vintermånedene på Malta, men det blir å gjette, for dokumentet kan like gjerne ha blitt til i Roma. Lukas bruker den slik han bruker sine andre kilder, for eksempel de som forteller om hendelsene i Jerusalem og Caesarea: han passer den inn i sitt skjema og sin teologi. Han beholder verdifulle detaljer for seg selv, men sper til gjengjeld på med taler som han selv har komponert og som understreker Paulus'

rolle under seilassen. For målet er å vise oss Paulus på vei mot Roma, gjennom farer til vanns, for å si det med apostelens egne ord. Og dette gir oss anledning til å reflektere litt over forholdet mellom Paulus og Lukas.

**"Venner," sa han,
"jeg ser klart at å seile videre
betyr stor fare og risiko
ikke bare for skip og last,
men også for våre liv!"
Ofiseren stolte imidlertid mer
på kaptein og reder enn på hva Paulus sa.
(27: 10-11)**

Under denne dramatiske seilassen blir fangen Paulus en helt. Han gir hele tiden gode råd og oppmuntring til alle ombord. Faktisk skyldes havariet at han ikke ble hørt, men forlot Kaloi Limenes. Etter å ha drevet omkring på havet i fjorten dager, får de kjenning av land, de loddet og fant at de var på grunnere vann. Da er det straks mulighet for å rømme fra skipet. Igjen er det fangen Paulus som redder situasjonen.

**Sjøfolkene forsøkte også å flykte fra skipet,
de satte skipsbåten på sjøen
under påskudd av
å strekke ankerkjettingene fra baugen.
Da sa Paulus til offiseren og soldatene:
"Blir ikke de der værende ombord,
er det ingen redning for dere."
Da kappet soldatene tauene til båten og lot den fare.
(27: 29-32)**

Reisedokumentet som Lukas har til rådighet fyller han altså ut med en fremstilling av Paulus som en redningsmann fra oven, en nesten overnaturlig figur. Derfor lytter offiseren til ham, for det er Julius som har det øverste ansvar. Hvorfor det kan forholder seg slik, er vanskelig å si all den tid skipets eier også er med. Men en offiser med soldater ombord vil i en krisesituasjon kunne få mye makt. Likevel er det fangen deres som avhjelper situasjonen, og det blir han som til syvende og sist redder hele seilassen. Brevene fra apostelens hånd gir selvsagt et annet inntrykk av apostelen. Her er det antihelten, problembarnet og outsideren som selv får komme til orde. Her er det tale om mye fangenskap, hyppig pisking, flere steninger, flere skipbrudd, farer av alle slag, til lands som til vanns (sml. 2 Kor 11). Brevene er skrevet lenge før Lukas tegnet sitt portrett av ham, kanskje taler vi om tredivet års forskjell.

Hvorfor Lukas valgte å skrive et parallellbind til evangelieboken konsentrert om Paulus er umulig å si. Kan han ha truffet ham? Har han hørt om ham? Har Lukas lest noen av brevene hans? Ønsker han å gjøre en outsider, hedningenes apostel, til kirkelig helt? Er det et forsvarsskrift vi sitter og studerer? Er Lukas' bok del av saksdokumentene i Roma - noe som er blitt antydnet - er det derfor han tar en taper og gjør ham til helt? Grunnene kan være mange, men de må i hvert fall ha vært gode. For det Lukas gjør er å ta et problembarn og en bråkmaker og gjøre ham til profet og veiviser for kirkens fremtid, til en moderne apostel, om man vil.

Nå leser vi at han redder medfangenes liv i tillegg til sitt eget:

**Soldatene foreslo da å drepe fangene,
for å unngå at noen av dem unnslopp
ved å legge på svøm.
Men offiseren ville redde Paulus
og hindret dem i planen.
(27: 42 - 43)**

Malta er i våre dager blitt et populært feriemål, og de kristne tradisjonene på stedet går naturlig nok tilbake til apostelens opphold her. De steder som vises frem til besøkende er forankret i det legendariske heller enn det historiske, bortsett fra en strand som selvsagt kan ha vært stedet de skipbrudne kom seg på tørt land. I gammel tid var Malta en fønisk utpost i vest, derefter punisk koloni. Befolkningen snakker fortsatt en arabisk dialekt, på Paulus' tid var det fønisk de talte. Kulturen var punisk. Men etter 218 f. Kr. kom stedet under romersk kontroll og ble administrert fra Sicilia. Hovedstaden, der guvernøren residerte, lå på høyden der byen Medina står idag. Det arkeologiske museet i utkanten viser oss rester av et hus fra keisertiden, men større utgravninger er det ikke tale om.

Lukas gir oss lite informasjon om selve tiden på Malta, skjønt "vi"-dokumentet dekker hele oppholdet. Noen detaljer dukker opp (vi får vite at de blir innkvartert på et gods), men disse er ikke typiske for stedet eller menneskene der (28: 1-10). Mønsteret er det samme som vi har sett hele veien: øvrigheten og alle viktige personer behandler Paulus godt, lenker nevnes ikke under oppholdet på Malta. Men selv om Paulus er en distingvert fange i Lukas' bok, kan virkeligheten ha vært annerledes. Han var sikkert lenket til en av soldatene, selv da han var gjest hos godseieren Publius, i en form for husarrest. Om det samme gjaldt de andre fangene, får vi ikke vite.

Mannskapet, rederen, de andre fangene og apostelens reisefeller hører vi ikke mer om. Dersom reisedokumentet har inneholdt opplysninger om disse, tar ikke Lukas disse med. Det vesentlige er å komme til målet - Roma - og Malta forblir stedet hvor de overvintrer, hverken mer eller mindre. Hadde de hørt på Paulus, ville de aldri ha forlatt Godhavn på Kreta, men hva overvintring angår hadde de det nok langt bedre på Malta.

**Det var tre måneder senere at vi seilte videre,
med et skip som hadde ligget i vinterleie på øya;
det var fra Alexandria og førte Tvillingenes merke.**

(28. 11)

Tvillingene det her er tale om er Castor og Pollux (lat.), eller Kastor og Polydeukes (gr.). Disse var Jupiters tvillingsønner og ble dyrket som astralguder, knyttet til stjernebildet Gemini. De fungerte som verneguder for alle i skipsnød, og det vanlige ville være at skipets stavn hadde statuer eller bilder av de to. Det dreier seg om nok et kornskip fra Alexandria, et som hadde nådd Malta i tide før vinterværet satte inn, og som følgelig hadde ligget i vinterleie der i tre måneder, noe som ikke var uvanlig; vi hører rett som det er om budbærere og post som ble tre måneder forsinket om vinteren. Mannskap og passasjerer på skipet sies det ingenting om, heller ikke om "Dioskurene" tok med alle overlevende fra forliset. For alt vi vet var det bare våre venner som dro videre, sammen med de andre fangene, soldatene og Julius. Men det virker usannsynlig siden alle skulle til samme sted.

Neste stopp er Italia. Dette er en ny verden for Paulus - samtidig som det er et gjensyn med den greske verden.

KAPITEL 3

MAGNA GRAECIA

I Syd-Italia er vi kommet til et gammelt gresk terreng: Calabria, Sicilia, Napolibukten. Sicilia og deretter Napoli-bukten. For hele denne delen av Italia ble kolonisert av grekerne i arkaisk eller klassisk tid. Den første byen vi kommer til er også den mest berømte - Syrakus - men det er Pozzuoli-golfen som er målet for reisen. Og der kommer vi til et viktig knutepunkt i rommeriket, særlig viktig for byen Roma selv. Der ender også reisen til sjøs. Veien videre går til fots.

Vi anløp Syracuse og ble der i tre dager.

(28: 12)

Med et kornskip fra Alexandria som hadde overvintret på Malta, og med lasten intakt, kommer nå våre venner til Sicilia. Vår guide på denne siste etappen er egentlig ikke Lukas, men forfatteren av "vi"-dokumentet, en som fortsatt skjuler sin identitet. Når vi omsider lander i Italia, er dette en moderne måte å tale og tenke på, for våre venner befant seg stadig i den greske verden. "Vi sitter som frosker rundt en dam" skrev Platon, og refererte da til grekernes nærvær rundt hele middelhavskysten, alle de byene som spredte gresk språk og kultur.

Vi må bevege oss tilbake i tid for å forstå denne delen av Italia bedre.

Magna Graecia, Stor-Hellas, er navnet de gamle gav denne delen av Italia, fra "støvelens hæl" i syd og til Cuma nord i Napolibukten. "Stor-Hellas" er et navn som skal fortelle at byene her nede var større i territorium enn hjemme i Hellas, at i den nye verden var alt rikere og bedre enn hjemme. Vi skal være klar over at i antikken er en "by" et område, et geografisk territorium som selve byen lever av. Grensene mellom byområdene er nøye fastlagt, og mang en krig ble startet på grunn av grensetvister. Territoriet lever selvsagt like mye av byen. For folk i landsbyene og på gårdene er avhengige av byen sin: der er skole, læger, redskaper, klær, bruksgjenstander, redskaper til landbruket, kunst, osv. En slik vekselvirkningen utgjør selve dynamikken i det gamle agrarsamfunnet. Land og by er en politisk og økonomisk enhet, og folk fra landsbyer og gårder kan delta i byens demokratiske liv gjennom valgte representanter. Før demokratiet var det tyranner som hersket, før dem igjen regjerte konger.

Hvilke byer dreier det seg så om i tilfellet Stor-Hellas? Hvor finner vi

restene av denne rike greske koloniverdenen?

Den eldste greske koloni i Italia var Cuma, som ligger på nordvestspissen av Napoligulfen, ikke langt fra Puzzuoli, på en naturlig befestet høyde med storslått utsikt over havet. Besøkende vil idag finne rester av en klassisk gresk by på stedet, en som romerne omformet (egentlig er det bare akropolen og nekropolene som vitner om det greske stadiet).

Cuma var grunnlagt fra Khalkis i 750 f. Kr. og ble et viktig gresk senter. Det var herfra at byene i nærheten ble grunnlagt: Neapolis (Napoli), Dichaiarcheia (Puzzuoli), Abella og Nola. I romerk tid var Cuma mest kjent for sin kunst, for vaser derfra ble eksportert til hele Italia. Men Cuma var også berømt på grunn av sin spåkvinne, den berømte sibyllen, som Vergil omtaler i Aeneidens sjette bok. Besøkende kan besøke hennes grotter den dag idag. Byen ble tatt av lokale italiske folkeslag i 421 f. Kr., og så av romerne i 338. Men helt latinsk ble den aldri. Selv på Paulus' tid var ikke denne regionen fullstendig latinisert, for historikeren Suetonius forteller at keiser Augustus talte gresk med befolkningen på Capri og at Napoli var en "konservativ" (dvs. gresk) by på Paulus' tid; det er et faktum at greske dialekter ble brukt i Calabria til våre dager. Det greske Neapolis er til en stor grad gjenvunnet av arkeologene. Byen ligger under Napolis historiske sentrum, og det er fullt mulig å gjenkjenne veinettet her. Likevel er det de enorme underjordiske cisternene og akveduktene som mest av alt imponere den besøkende. Det gamle greske markedet (agora) ligger under under det romerske forum og kan besøkes fra San Lorenzo Maggiore. Rester av tempelsøyler finnes flere steder, som også biter av den greske bymuren gjør det.

Men det er helt i syd i Italia at vi finner de mest kjente greske koloniene: Tarentum, Metapontum, Sybaris, Kroton, Heraclea og Rhegium. Disse ble grunnlagt fra byer i Hellas på 800- og 700-tallet f. Kr. og var særdeles rike på grunn av sine store territorier. Myntene herfra er like populære samleobjekter idag som i gammel tid: romerne samlet klassiske greske mynter på grunn av deres kunstneriske verdi, ofte var de signert av kunstnerne selv. Her var også filosofiske skoler. Selv om det dreier seg om uavhengige bystater, var styreformene fra

gammelt av en amfiktyoni, det vil si en løsere eller fastere union av bystater. Disse syditalienske grekerne ble også kjent for sine rivaliseringer, et eksempel på dette var da Kroton ødela Sybaris i 510 f. Kr. Fra 400-taller ser vi disse byene i nedgang, og de blir et lett bytte for romersk overherredømme i århundrene som følger.

Sicilia er likevel den rikeste arkeologiske sone i dette Storhellas.

Navn som Segesta, Selinunte, Agrigento, Erice, Syracuse, Taormina, Himera, Gela, Poseidonia (Paestum), Megara Hyblea og Tyndaris minner oss om ruiner av rike byer og storslåtte templer. Besøkende på Sicilia finner her langt flere og bedre bevarte templer enn i Hellas. De eldste koloniene er Naxos, Syrakus og Megara Hyblea, alle fra 700-tallet f. Kr. Vårt første stoppested, Syrakus, er den mest kjente av byene på Sicilia. Ikke bare har den en sammenhengende og dramatisk historie, men den utgjør også en særdeles rik arkeologisk sone.

Vi får ikke vite annet om oppholdet her enn at det varte i tre dager.

Syrakus ble grunnlagt fra Korint i 733, på et tidspunkt da det ble for trangt hjemme i det karrige Hellas og behovet for ekspansjon var stort. Byen ble reist på en liten klippe eller øy like ved fastlandet, den vi kjenner som Ortygia. Denne ble til en festning, en større borg, eftersom byen vokser seg innover på fastlandet. Valget av sted henger sammen med forekomster av ferskvannskilder, den mest kjente av disse er Arethusa. I tillegg til at byen var lett å forsvare og ikke kunne tørstes ut, kommer to gode havner, en mindre mot syd og en større mot nord.

Her hersket tyranner (enevoldsherskere) etter et innledende aristokratisk styresett. Tyrannenes navn er noen av de mest kjente fra antikkens historie: Gelon, Hieron, Thrasybulos, Dionysios I, Dionysios II, Timoleon, Agathokles, Hieron II. Den mest kjente av disse er utvilsomt Dionysios I (405-367). Filosofen og forfatteren Platon var hans gjest og ville forsøke å realisere sin ideelle stat under hans lederskap, noe som mislyktes. Men den mest kjente episoden fra Syrakus er athenernes straffeekspedisjon i 415-13, da de innså at byen var blitt så

mektig at den lett kunne bli en trusel for grekerne hjemme. Mistanke var nok i de dager, og athenerne sendte en ekspedisjon for å tilintetgjøre syrakusanernes militære makt, hele 134 krigsskip. Ingen av disse kom noensinne hjem igjen, for athenerne tapte slaget, de som overlevde blodbadet til sjøs, omkom i fangenskap.

Det ble utenrikspolitikken som senere kom til å besegle Syrakus' skjebne som selvstendig bystat. For i maktkampen mellom Karthago og Roma satset de på feil hest. Byen ble følgelig annektert av Roma under Hieron II (265-215) på en fredelig måte, men etter Hierons død kom det til brudd mellom de to, og Syrakus ble erobret av Marcellus; det var da Arkimedes ble drept av en romersk soldat. Med tap av friheten begynte nedgangstidene, og på Paulus' tid var Syrakus del av den sicilianske elendighet som betød at øyens egenverdi var blitt redusert til kornkammer, til storgårder og slaveindustri.

Syrakus har fortsatt evnen til å belønne den skuelystne.

For det første står det mange monumenter tilbake fra klassisk tid, og disse ligger spredt over et større område. Det greske teateret er godt bevart, og dette skyldes flittig restaureringsarbeide i nyere tid. Et mindre romersk teater er ikke ferdig utgravd, amfiteateret er fra keisertiden. Men stenbruddene like ved er kanskje det sted i Syrakus som tiltrekker seg størst oppmerksomhet. Det dreier seg om et større område som vitner om harde arbeidsforhold, og som ble brukt som fengsel i visse situasjoner. Mest kjent er "Dionysios' ører". Her i stenbruddene var det at athenerne ble sperret inne i 415 og døde av sult og sykdom. Nær ved ligger katakombene. Disse er ikke ulike de vi finner i Napoli: uthugget i sten og svært forskjellige fra den vulkanske jord vi kjenner fra Roma.

For det annet er byens omfang av det store slaget. Vil man gå ut til murene som Dionysios I reiste og tilbake til sentrum igjen, er det tale om en hel dags ekspedisjon. Murene er av store proporsjoner og vitner om hvor utrygg den politiske sameksistensen kunne bli byene imellom, for ikke å tale om farer utenfra (Karthago eller Roma). Fortet Euryalos er den største severdigheten langs murene. Det dreier seg om et imponerende forsvarsverk, avgjørende for byens sikkerhet, reist under den samme Dionysios som bygget murene, men reparert og

lappet på gjennom lang tid, slik at stenene vi står og ser på ikke lett lar seg tidsbestemme. Murene selv ser ut som en nedslitt tanngard, men det gjør lite siden de har gjort sin tjeneste for lengst. At Arkimedes har med på utformingen av fortet, er en rimelig antagelse.

For det tredje er den gamle bydelen Ortygia en av Sicilias perler.

Denne var en formidabel festning på den tid Platon bodde som gjest hos Dionysios, kjent for å være uinntagelig, noe som passer med de beskrivelser vi har. Fra arkaisk tid er to templer bevart: det uferdige Apollontemplet og Athenatemplet. Templet til Athena finner vi nesten i opprinnelig stand - bortsett fra at det er blitt domkirke med tiden og Madonna hersker der gudinnen Athena regjerte i gammel tid. Det er et gresk tempel fra 480-tallet f. Kr. man beveger seg inn i straks vi går bak den barokke fasaden. Det var ved å ombygge dem til kirker at mange av de gamle templene ble bevart, slik vi også ser det i Agrigento. Men de kristne tenkte nok mindre på det kulturhistoriske enn på det praktiske, for på denne måten slapp de å reise nye bygninger.

Ortygia er idag en stor turistattraksjon, med sine museer, kunstverksteder og butikker. Bortsett fra templene er det intet som minner om arkaisk eller klassisk tid. Dette fordi den gamle klippeborgen har fått en ny og kunstferdig utforming og kan oppvise noe av det beste i siciliansk barokk (om enn ikke på linje med den vi ser i Noto). Kilden som ble oppkalt etter nymfen Arethusa er der fortsatt, men de færreste får med seg papyrusfabrikken som ligger like ved. Her befinner vi oss straks tilbake i Lukas' og Paulus' verden, for det vi vet om dem, er opprinnelig nedskrevet på papyrus: i bokform (ruller) eller som brev (egne ark). Men en antikk bok har mange begrensninger: bokens lengde var fastlagt av materialet - det revnet dersom boken ble for lang, den tåler ikke fuktighet, den kan bare skrives på den ene siden, osv. Derfor er Lukas' bok om Paulus så lang som mulig er (noe som også gjelder hans evangeliebok), lengden kan også forklare hans valg av materiale og økonomisering med plassen, dette at han ofrer historisk informasjon til fordel for alle talene. Bøkene som Markus og Johannes skrev er atskillig kortere. Dessuten skrev Lukas et dobbeltverk, parallelliv, altså to ruller.

Sicilia var et av romerrikets viktigste kornkamre, som allerede nevnt, det forsynte hæren. Landskapet ble preget av store korngårder, men arbeiderne levde under forferdelige forhold. Derfor finner vi to store slaveopprør på Sicilia: i 135-32 og i 104-01 f. Kr. Senepublikkens mest beryktede guvernør - Gaius Verres - var her og forsynte seg grådig av alt han kunne legge hånd på, slik man kan lese i de talene Cicero holdt mot ham. For saken mot Verres gir oss inntrykk av at Sicilia jevnt og sikkert ble tappet for sin rikdom i romersk tid. Det viktigste monument fra keisertiden er det store palasset på Piazza Armerina, som skriver seg fra tetrarkiets dager (280-tallet), uten at noen med sikkerhet kan si hvem som levde her. Men vi finner andre praktvillaer fra keisertiden. Disse vitner på sin egen måte om at Sicilia ble utnyttet og aldri gjenvant den storhet som rådet der i klassisk tid. Kornkammer, slaver og praktbygg er stikkord i vårt inntrykk av stedet i senrepublikken og keisertiden. Det Sicilia som eksisterte på apostelens tid var svært forskjellig

Hit kom altså våre venner fra Malta en vårdag i det Nådens år 60 eller 61.

Når de stanser i Syrakus, er det fordi sønnavinden som hadde ført dem fra Malta, hadde opphørt. Vindstille er den enkle forklaringen på at de havnet i Syrakus. Ortygia har idag to havner, *Porto Piccolo* og *Porto Grande*, akkurat som på nytestamentlig tid, og vi har ingen problemer med å se dem legge til kai. Dette var en av de faste anløpshavnene for kornflåten (lik Myra) og et av stedene der de kunne proviantere og ta ombord ferskt vann dersom det trengtes. Oppholdet varte i tre dager.

Lukas gir ingen opplysninger om fangene ble ombord eller fikk gå i land. Heller ikke nevner han stedlige kristne, noe vi kunne regne med siden vi befinner oss langs de store handelsrutene hvor folk gjerne slo seg ned for å finne arbeid, som vi skal se i Puteoli, for kristendommens spredning i det første århundret har mye med handelsruter å gjøre, østover i riket som vestover. "Vi" kan ha gått i land og forhørt seg om det var kristne på stedet. Dersom alle måtte bli ombord, faller denne muligheten bort. Syrakus' tradisjoner hevder forståelig nok at Paulus fikk

gå i land og evangelisere i byen. Følgelig stammer den første kristne menighet fra hans besøk her, noe vi ikke kan kontrollere, for Lukas' kilde hverken bekrefter eller avkrefter denne tradisjonen.

Det som derimot er sikkert er at de fikk ny sønnavind etter tre dager og kunne fortsette reisen. Men vinden førte dem ikke til målet i denne omgangen heller, de måtte nok en gang stanse underveis.

**Derfra fulgte vi kysten
og kom til Rhegium.
(28: 13)**

Reggio de Calabria, ligger helt nord i Messina-stredet og var et mulig stoppested for kornskipene som skulle til Puteoli. Reisen tok sikkert ikke mer enn en dag fra Syrakus, noe som også gjelder distansen Malta-Syrakus (en hydrofoil krysser over på 45 minutter).

Det foreligger en utbredt misforståelse om at Messina-stredet er farlig farvann og at man følgelig krysset seg frem og tilbake fra havn til havn. Misforståelsen går tilbake til Homer som nevner malstrømmen Karybdis i Odysseen. Men stredet er ikke farlig farvann og er heller ikke kjent for sterke strømmer. Saken er heller at sønnavinden ophørte igjen og at kornskipet la inn på havnen i Rhegium i påvente av ny vind, akkurat som tilfellet var i Syrakus. Med vennlig vær kunne de ha reist fra Malta til Puteoli uten avbrekk, noe som var ganske vanlig i sommerhalvåret.

Havneanlegget i Rhegium var store, de var nylig blitt utbygget under keiserne Caligula og Claudius, nettopp med tanke på å gjøre reisen lettere for kornskipene. Men her er ingen minner fra gammel tid i Rhegium, for jordskjelvet i 1908 la byen i grus. Byens historie er forøvrig preget av at den tidlig ble Romas allierte.

**Dagen etter blåste sønnavinden opp,
så vi nådde Puteoli på to dager.**

(28: 13)

Da "Dioskurene" endelig kom frem til målet, må det ha vært et av vårens aller første kornskip og sikkert vakt oppsikt.

Puteoli var Italias viktigste havneby på denne tid. Riktignok var Romas gamle havn, Ostia, blitt utvidet noen tiår før, men det endret ikke på forholdene. Kornskipene hadde fortsatt Puteoli som siste stopp, og det er først hundre år senere, etter utvidelsen under Trajan, at Ostia langsomt overtar hegemoniet. Når Puteoli beholdt sitt hegemoni så lenge, var det av naturlige årsaker. For her, i Napoligulfens nordvestlige hjørne, lå de beste havnene på hele Italias vestkyst: Misenum var flåtebase og Puteoli handelssenter.

"Dioskurene" følger en rute som fører dem fra Rhegium til Puteoli. Altså seiler de langs Calabrias vestkyst og krysser *Golfo di Salerno*. Så følger de det vi kjenner som Almfikysten til de kommer til Surrentum. Det er ikke en kornflåte som kommer denne gangen, men ett enkelt skip, det varsler likevel at havet er åpent igjen og at kornet snart er på vei fra Alexandria. Kornet ombord i "Dioskurene" er riktignok fra ifjor, men det er godt lagret og like brukbart. Dette ene kornskipet er sikkert blitt observert fra land og fra mange små fiskebåter, alle visste hvor det skulle hen. Det er en klar vårdag, sikten er god og morgendisen er nettopp i ferd med å slettes fra den blå himmelen. De runder pynten ved Surrentum - og hele Napoligulften ligger badet i sol. Vi befinner oss i en av verdens rikeste historiske soner, for bukten mellom Surrentum og Cuma utgjør en eneste stor arkeologisk park.

La oss gå litt i detalj her, det er bryet verd. Vi følger gulften fra syd til nord.

Capri er en liten arkeologisk sone for seg, med keiservillaer og andre spor av rikmannstilværelse. Vi skal være klar over at dette fortsatt er gresk terreng på apostelens tid, for antikke forfattere forteller at keiser Augustus snakket gresk med befolkningen når han ferierte der. Til tross for en enorm turisme kan man fortsatt

finne spor av de gamles verden. Mest kjent av disse er keiser Tiberius' villa øverst på Capri, den fønikiske trapp som fører fra havnen og opp til Anacapri, den romerske villaen som Axel Munthes San Michele delvis er bygget inn i, keiservillaen ved Damecuta, noen murrester i Capri by, osv. Flere av de gamle havnene har også etterlatt seg spor. Grottene her og der var like populære i antikken som i dag.

Surrentum har også en del greske og romerske reminisenser å by på, men kan ikke måle seg med det gamle Stabiae hva fortidslevninger angår.

Stabia ligger i dag høyere enn i klassisk tid. Det betyr at de luksusvillaer som er utgravd og som er åpne for publikum, ikke lenger ligger ved havet. Når vi leser Plinius den yngres beretning om Vesuvs utbrudd i 79 e. Kr., er det i dette strøket at hans onkel ved samme navn, naturhistorikeren og flåteadmiralen Plinius lander etter forgjeves å ha forsøkt å nå Herkulaneum. Under utbruddet forsøker han å komme seg ned til havnen fra en av villaene på plataet ovenfor, i håp om å komme seg tilbake til Misenum, men han omkommer underveis. To luksusvillaer kan besøkes idag, flere slike ligger under jorden like ved.

Gulfens største skatter fra romersk tid er selvsagt byene som Vesuv begravde.

Pompeii viser oss hva livet i en romersk by innebærer, på en måte det ikke finnes make til på det antikke verdenskartet. Dette slyldes selvsagt at vulkanutbruddet forseglet hele byen med tuff og pimpsten. Året før Paulus ankommer Puteoli, i 59, vet vi at det var bråk i amfiteateret, oppgjør mellom rivaliserende byer: Nuceria og Pompeii. Dette er illustrert i et samtidig veggmaleri. Følgen ble at teateret ble stengt for ti år (episoden nevnes hos historikeren Tacitus). Pompeii kan hjelpe oss til å forstå viktige sider ved livet i Roma, og i Puteoli, for den saks skyld. Men fra malerkunsten får vi også inntrykk av livet i Napolibukten på denne tid: mange pastorale scener, rike hus og anlegg, utallige havner, båter, bading, og fising ikke minst. Det dreier seg om eventyrlig vakre veggdekorasjoner som illustrerer denne delen av Italia, på en måte litteraturen ikke makter å beskrive det.

Luksusvillaer og private anlegg prydet nemlig hele gulfen på apostelens tid, her kan arkeologien bekrefte opplysninger fra litteraturen. Og den mest luksuriøse av alle villaer ligger ved *Torre Annunziata* (Oplontis), som trolig har tilhørt Poppaea Sabina, Neros siste hustru. Her er veggmalerier av en forbløffende kvalitet, bevart for eftertiden takket være vulkanens utbrudd i 79.

I nærheten finner vi bondegårder og rester av en luksusvilla i Boscoreale, der man fant en større sølvskatt av bruksgjenstander, et vitnesbyrd om det nivå rike mennesker kunne holde på denne tid. Funnene her vitner samtidig om hvor mye som fortsatt ligger under jorden og venter på å bli gravd frem. Vesuvs utbrudd var tragisk i seg selv, men for antikkforskningen var det et hell i uhell. Uten denne hendelsen ville vår kunnskap om den romerske antikk vært mye fattigere.

Herculanum er et eventyr på en annen skala enn Pompeii. Her er området mindre, skjønt mye forblir uutgravet. Byen har ligget helt nede ved havet, og havneområdet er det første vi ser. Landet har steget her, som i Stabia, og forvirrer perspektivet for den besøkende. Herculaneum er ikke mest berømt for sine ruiner, men for biblioteket til Filodemos, en epikureisk filosof som har levd her. Fra forkullede papyrusrester har moderne vitenskap maktet å gjenvinne filosofiske tekster av uvurderlig verdi - igjen takket være Vesuvius.

Vulkanen kan lett besøkes herfra, det er offentlig transport fra stasjonen. Men det er ikke det gamle krateret vi får se i dag, men et nyere. Det gamle, fra utbruddet i 79, ligger på venstre hånd når vi kjører mot toppen; det er atskillig større enn dagens krater og vitner om enorme ødeleggelser. Vesuvius er forøvrig en av verdens farligste vulkaner, på grunn av fjellets trange åpning, og overvåkes dag og natt. Det er fare for nye utbrudd når som helst.

Fra Napoli kommer vi lett til Puteoli med lokaltog.

Men som vi nærmer oss målet, blir luften fylt av svovellukt. Forklaringen er de "brennende marker" (*Campi Flegrei*) som rett og slett er en åpen vulkan, temmelig harmløs, helt ufarlig å besøke. Men denne forklarer hele egnens geografi, for her ligger fortsatt en underjordisk kjempe som har etterlatt seg utallige spor i terrenget. Det er denne vi skylder alle de havnebasseng, bukter og små sjøer som

denne gulfen er så rik på. Fordi vulkanen får puste, er den ikke så farlig som Vesuvius selv. Her stiger og synker fortsatt landet: det som ligger over vannet i et århundre kan ligge under havflaten i det neste. Blandingen av svovel og salt havluft følger oss helt til Puteoli. Vi befinner oss i en annen gulf - Pozzuoligulfen (*Golfo de Pozzuoli*) - denne gangen. Den er langt mindre enn Napolibukten (som den er en liten del av), men har mye naturskjønnhet og kanskje mer sjarm.

Da våre venner seilte inn hit en vårdag i år 60, kom de til Italias livligste havneby, men denne er ikke bevart slik som Pompeii og Herculaneum.

Havnen er fortsatt stor, men den benyttes mest av fiskere og transportskip. Levningene fra gammel tid har ikke våre venner sett, og det de så, ser ikke vi. Amfiteatret er fra flavisk tid. Serapistemplet er ikke et tempel, men del av et større marked. Men kulten av orientalske guder annensteds i byen vitner om en blandingskultur hvor øst møter vest og hvor mennesker fra hele fororienten har kommet sjøveien og søkt arbeid. Det er derfor å vente at Paulus finner jøder og kristne på stedet. Som introduksjon til Roma var dette realistisk nok. Dessuten er det tale om en gresk by, *urbs graeca* hos forfatteren Petronius. Nettopp Petronius' overdådige roman *Satyricon* kan avspeile sider ved livet i Puteoli. Denne stammer fra Paulus' tid, siden Petronius var dikter ved Neros hoff, og gjør leseren samtidig med de begivenhetene vi skildrer her.

Puteoli het opprinnelig *Dichaiarcheia* (gr.: "godt styrt") og var grunnlagt fra Cuma (gr.: *Kyme*) rundt 521 f. Kr. Siden beliggenheten og den gode havnen gjorde byen strategisk viktig, ble den tatt av romerne under punerkrigene før den endelig blir romersk koloni i 194 f. Kr. Den beholdt sin viktige status til tross for Ostia og Konstantinopel, like til den ble ødelagt under folkevandringene (av Alarik i 410, Genserik i 455 og Totila i 545).

Paulus så denne viktige havnebyen i sin storhetstid- vi må lete oss frem etter levninger.

Det store havneanlegget ligger for det meste under vann, akkurat som i Caesarea Maritima. De store lagerhusene (*horrea*) for alt kornet er det ikke noe

tilbake av, men vi vet hvor de lå under dagens havflate. Intet vi ser i dag tilsier at Roma var helt avhengig av Puteoli for sin daglige eksistens. Det viktigste faktum om Puteoli er at hit kom alle varene fra østen, i tillegg til alt kornet. For antikkens største konsummator var selvsagt Roma, og den var blitt en millionby på denne tid, på grunn av innvandring. Alle handelshus, kontorer og selskaper som handlet med østen var å finne i Puteoli, akkurat som vi idag kan se det i Ostia for vestens vedkommende (Gallia, Spania, osv.). Ostia gir oss et bilde av Puteoli på flere punkter: den viser hvordan handel var organisert, med sine mange kontorer for selskaper som fraktet de forskjelligste ting, selskaper som ble kalt *corpora* eller *collegia*. Står vi på selskapenes forum i Ostia og leser mosaikkene som utgjør "dørmatten" til disse kontorene, da vil vi straks gjenkjenne hele handelsområdet vestover, alle de byen som eksporterte til Itala, med Roma som mål. Det er tale om vin, terracotta, kopper fra Gallia og Spania. Det var statsmonopol på bly fra Britannia og vi finner ikke handelshus som averterer for denne spesielle varen. Ostia mottok gods fra vest - det var all handelen med østen som kom til Puteoli.

La oss se på noen opplagte eksempler.

Hit kom først og fremst korn fra Egypt og Nord-Afrika, som nevnt allerede. Fisk ble foredlet nær Gibraltar. Olje kom også fra Nord-Afrika, ull fra Lilleasia (områdene rundt Milet), vin fra Sicilia, lin fra Egypt, marmor fra Afrika, smykker fra India, parfyme fra Arabia Felix (Jemen), krydder fra Arabia og India, honning fra Attika, osv. Flere forfattere omtaler aktiviteten her: Strabo, i sin viktige "Verdens Geografi", og Plinius, i sin "Naturhistorie". Undervannsarkeologien har dessuten vist oss mange eksempler på dyrebar last som gikk ned under forlis. Her er tale om krukker med vin eller olje, metall til forskjellig bruk, brukskunst, og mye annet; Middelhavets luner har ruinert mang en skipsreder eller forretningsmann.

Men mye av alt dette måtte lastes om og transporteres videre til Ostia, for så å lastet om igjen og føres opp Tiberen i småbåter, til de mange varehusene som lå langs breddene og som vi fortsatt kan se rester av her og der. Tydeligst taler det som i dag kalles Monte Testaccio og som er en kunstig høyde i Testaccio-distriktet langs Tiberen, litt nedenfor Aventino. For hele "fjellet" er laget av knuste krukker

og kar. Ikke slik å forstå at lasten var forspilt fordi emballasjen gikk i stykker. Her er tale om å laste om vin eller olje fra leverandørens krukker til deltaljforhandlerens i Roma. Og slik har det seg at vi finner et direkte vitnesbyrd om denne omlastingen to tusen år senere. Omlastingen finner altså sted flere ganger: Puteoli eller Ostia, og ved ankomsten til Roma.

Vi vet at Puteoli i tillegg til alle handelsselskapene også hadde brannstasjon (på grunn av kornet), politi og postvesen. Dessuten var her et fyrtårn, ikke ulikt det i Ostia, som igjen skulle ligne det store i Alexandria. En egen vei førte fra havnebyen til Via Appia, som var hovedfartsåren inn til Roma. Forsøket på å erstatte Puteoli med Ostia lyktes nemlig ikke. Derfor kan varene fraktes på to måter: med mindre skip til Ostia, eller over land, med kjerrer eller lastedyr.

Kornskipene er imidlertid det mest spektakulære av all aktiviteten i Puteoli. Seneca forteller i et brev (*Epistula 77*), skrevet på 60-tallet, om konvoienes ankomst, om hvordan folk samles på havnen straks de ser de første skipene. Faktisk var det småskip som kom først. Med sine helst spesielle flagg var de tegnet på at kornskipene fulgte. Folk stilte seg ytterst på kaier og moloer og vinket til skipene.

Det var keiser Augustus som etter slaget ved Aktion i Hellas sikret seg Egypts delta som kornkammer. Under republikken hadde man benyttet Sicilia til kornproduksjon, men dette viste seg å være for lite. Det Augustus derfor gjør, er å skape et stort vanningsystem i deltaet, faktisk ble hæren mobilisert til dette arbeidet. Resultatet ble et seks ganger større produkt enn det fra Sicilia. Følgelig måtte nye lagerhus bygges flere steder, og de gamle var mestre i å lagre korn. Både til vanns og til lands visste de nøyaktig hvordan dette måtte gjøres for at kornet ikke skulle oppta fuktighet. Før kornet kunne omlastes for å fraktes til Roma måtte det innom et lagerhus i Puteoli, og slike lagerhus var bygd etter strenge forskrifter, med kornet i trygg avstand fra bakkenivå. Det samme gjelder selvsagt Ostia. Slike lagerhus (*horrea*) finner vi rester av i de fleste havnebyer (f. eks. i Roma langs Tiberen, i Myras havneby Andriake, Antiokias havneby Seleukia, og andre), men ikke i Puteoli. - Tiden har herjet grundig med

den gamle byen.

Puteoli hadde forøvrig nettopp vært gjenstand for forstyrrelser av den offentlige ro og orden. Folket hadde reist seg mot korruperte magistrater og myndighetene i Roma måtte intervensere. Tacitus forteller at de sendte en kohort fra den keiserlige livvakt, pretorianergarden, for å løse problemene; et par av urostifterne ble henrettet. Dette skjedde før Paulus lander her. Men nettopp i det året vi befinner oss, utvidet Puteoli sin befolkning med soldatveteraner og blir koloni med titelen *Colonia Claudia Neronensis Puteolana*.

Våre venner kommer til en by i vekst, en by som stadig blir viktigere for Roma, en helt internasjonal havneby.

**Der fant vi brødre,
og hadde den glede
å kunne bli hos dem
en hel uke.**

(28: 14)

Spør vi oss selv hvordan kristendommen først kom til Puteoli, er svaret temmelig opplagt. For her er tale om stor immigrasjon fra østen, mye gjennomfart og ekspansjon med nye arbeidsmuligheter. Altså skulle vi vente å finne en jødisk koloni i Puteoli, og det har vi belegg for hos Josefus. Og det er i dette jødiske miljøet at kristendommen først oppsto. De kristne har altså kommet samme vei som jødene, fra østen, sikkert på et tidlig tidspunkt (40-tallet). Om de kristne i Puteoli visste at Paulus var underveis, er vel tvilsomt, men det ville være enkelt å finne frem til de kristne gjennom en eventuell synagoge på stedet. Kristendommen vil fortsatt ha artet seg som en messiansk form for jødedom, og vi skal ikke se bort fra at Paulus kan ha hatt familieforbindelser med noen av dem han traff her, om ikke han selv så noen av vennene hans. Familie hadde han jo i Jerusalem - kanskje kom noen av de kristne her fra den store greske verden, fra Hellas eller Lilleasia?

Lukas sier at Julius lot Paulus gå i land, sikkert sammen med sine venner, mens de andre fangene nok måtte bli på skipet. Han må ha hatt en soldat med som fangevokter, kanskje måtte han ha sovet ombord. Men siden det var tid for lossing, kan fangene ha blitt overført til et fengsel på stedet, Paulus kan ha blitt inkvartert privat, slik vi fant det på Malta. Tidligere så vi at de fikk gå i land i Sidon og besøke de kristne der (27: 3), men dette nevnes ikke i forbindelse med Syrakus og Rhegium, følgelig antar vi at de ble ombord. Dersom det dreier seg om privat innkvartering i Puteoli, viser dette en generøs holdning fra offiserens side. Gjestfrihet og husarrest til tross: realiteten var likevel at Paulus ble lenket til en soldat, i hvert fall om natten. Et slikt privilegium kom i alle fall ikke de andre fangene til gode.

Vi kjenner ingen sikre tegn på kristent nærvær i Puteoli fra denne tiden, men det går en diskusjon om noe som er tvetydig. Det dreier seg om en grafitto på veggen til en kneipe nær amfiteateret. Den ble oppdaget i 1959. Her ser vi en korsfestst mann. Men dette beviser ingenting, siden korsfestelse var den vanlige formen for henrettelse for forbrytere som var slaver eller ikke-borgere. Dessuten: korset ble ikke brukt som kristent symbol før flere hundre år senere, etter keiser Konstantin og kirkefreden.

Kjenner vi til et kristent nærvær andre steder i distriktet? For der vi finner jøder, risikerer vi alltid å finne kristne. Hva med de stedene vi nettopp har nevnt, byene langs Napoligulfen?

Herculaneum avslørte et latinsk kors mot en naken hvitkalket vegg i annen etasje i *Casa di Bicentenario*, og tankene går straks mot en mulig kristen slave hvis opphav var jødisk. Men tolkningen er usikker og ingenting tilsier at det dreier seg om noe mer enn en knagg på en vegg. Pompeii kjente også et jødisk nærvær, men på en langt mindre skala enn i Puteoli. En grafitto som forsvant i 1864 inneholdt et ord som kan ha vært *christianum*. Dersom dette er tilfellet, viser det oss at ordet "kristen" var blitt et belastet ord, negativt og separatistisk. Napoli har helt sikkert hatt en jødisk koloni, uten at vi vet stort om denne.

Oppholdet i Puteoli har sikkert konfrontert apostelen med andre sider av livet i romerriket. For Paulus kan umulig ha kunnet unngå å høre om keiserfamilien her nede. På andre siden av Puteoligulven lå nemlig keiservillaer på rekke og rad. Var det klart vær kunne de kanskje se lysene fra Neros villa om kvelden dersom de gikk litt opp fra havnen. Dette ble første møtet med keiseren for Paulus' vedkommende, ikke keiseren som politisk institusjon, den kjente han fra før, men som person, privat om man vil. Og historiene var mange, så mange at de kunne fylle flere kvelder enn han hadde til disposisjon.

For den unge keiseren var en sammensatt person, viste det seg.

Nero ble født det året Tiberius døde (37 e.Kr.). I øyeblikket var han ikke mer enn 23 år gammel. Derfor var han under opplæring av filosofen Seneca og prefekten for pretorianergarden, Burrus. Hans første år som keiser hadde vært svært populære, viste det seg, og det som kjennetegnet den unge herskerens utenrikspolitikk var diplomati og fredsbestrebelse. Hans private interesser var av det harmløse slaget: kunst, særlig sang, og så hestevæddeløp; men disse to kom aldri offentligheten til gode. Han diktet og deklamerte, men bare i familiens krets, på familiens teatre og sirkus. Onde tunger ville ha det til at andre styrte riket mens keiseren spilte og sang. Hans hoff besto dessuten ikke av politikere, men diktere og kunstnere, tidens aller beste, og Petronius' navn dukket sikkert opp. Hans middager var en eneste sammenhengende konsert. Akkurat nå feiret han en ny musikkfestival i Roma, kalt Neroniana.

Alt dette kan ha styrket håpet hos fangen Paulus, skjønt Nero hørte visst ikke saker selv. Men han kan også ha fått høre ting som skurret. For nettopp på familieplanet var forholdene visst ikke så idylliske likevel. Og her visste de kristne i Puteoli beskjed, kan vi gå ut ifra.

Keiserfamilien var stor, og her var mange sterke viljer. Dessuten hadde de den uvanen å leve for tett innpå hverandre. Grunnen til at folk i Puteoli kjente til flere av dem, var selvsagt at de hadde sine villaer mellom Puteoli og Misenum, i Baiae. Her lå de gjerne om sommeren da det ble for varmt ved Tiberens bredder, og mange av fiskerne hadde sett eller talt med flere av dem. Slik hadde det også

vært i republikken dager, og mange størrelser fra den tiden hadde hatt sine luksusboliger rundt om kring i distriktet, menn som Sulla, Caesar og Cicero. Men keriserfamilien ble vokter over av soldater fra Roma, og det var ikke så lett å komme nær dem. Og soldater var det rikelig av her nede, for flåtehavnen Misenum talte 10.000 marinesoldater og minst 50 krigsskip. Men opplysninger lekket neppe ut fra dette hold, det var heller fiskerne og lokalbefolkningen som spredte rykter, samt noen av embedsmennene i Puteoli. Og ryktene florerte på den tiden da Paulus kom hit.

For det første var det snakk om at Nero selv sto bak halvbroren Britannicus' brå død. Riktignok var gutten syk av epilepsi, men man dør ikke så lett av det. Det het seg at Claudius' testamente aldri var blitt funnet, og grunnen til dette var at det var Britannicus som skulle ha etterfulgt ham og ikke Nero. Denne halvbroren var altså sønn av Claudius og Messalina. Nero selv var adoptert av Claudius. I det hele tatt skjedde det aldri at sønn etterfulgte far i denne familien, alle keiserne etter Augustus hadde vært adopterte sønner. Men Britannicus var ikke lenger det store samtaleemnet her i gulfen. For året før hadde det skjedd utrolige ting som ikke hadde latt seg holde skjult for folk.

Britannicus var trolig blitt forgiftet av keisermoren, Agrippina, Claudius' hustru nummer to, søster til Caligula. Og hun ville ha Nero på tronen, noe hun lyktes i. Så skjer det at Nero forsøker å kvitte seg med sin dominerende og meget herskesyke mor. Og her lyktes han. Men det skjedde på en så dramatisk måte som vel mulig. Dette foregikk året før, våren 59, mens Paulus enda satt fanget i Caesarea. Detaljene hadde alle i friskt minne.

Agrippina bodde i Hortensius' gamle ville i Bauli (dagens Bacoli) og Nero i sitt sommerpalass i Baia, like på den andre siden av gulfen. Etter en hyggelig kveld hos sin sønn ble et lite luksusskip til rådighet for å føre keisermoren hjem til Bauli. Men dette var spesialkonstruert for å gjøre det av med henne. Et tungt tak som kollapset skulle drepe henne og samtidig se ut som en ulykke. Slik kunne Nero endelig begynne å bli seg selv, til tross for at han fortsatt ble styrt av Seneca og Burrus. Agrippina hadde forøvrig intet godt rykte, så ingen kom til å savne

henne. Men så skjer det at alt går galt. Selv om Tacitus sier at hans egne kilder samstemte om hva som skjedde, så er ikke det tilfellet med våre kilder, og en rekonstruksjon vil avhenge av mange vurderinger.

For Agrippina ble ikke drept da taket på båten raste ned over henne - hun kastet seg i vannet. Denne muligheten hadde de for så vidt sett i øynene, men de begikk en tabbe til. For hun svømte meget godt - noe hennes mordere ikke visste. Så gjalt det å komme seg bort fra dette fatale skipet, og her fikk hun hjelp av fiskere i gulfen som var ute i nattlig ærende eller som rett og fisket. Det ble disse som fikk henne til land så hun kunne komme seg hjem, det var visst til fots og alene, for hennes tjenestepike omkom faktisk under ulykken på skipet. Hjemme ble hun senere drept ved sverd. Tjenestefolk i villaen hennes hevdet at det ikke hadde lyktes keiseren i å få pretorianerne til å utføre udåden, de hadde avlagt ed på å beskytte hele keiserfamilien. Derfor måtte morderne tilkalle admiralen for flåten i Misenum, Anicetus, for å avslutte det hele. De så gjorde. Anicetus var visst den som først hadde tenkt på løsningen med mord til sjøs.

Sist vår var det altså ingenting av alt dette som ikke var kjent i Puteoli.

Men det fantes verre rykter enn dette i byen - Nero skulle ha hatt et incestuøst forhold til sin mor. Alle trodde dette, for folk visste å fortelle at han hastet til Bauli og kjærtegnnet sin mors døde legeme etter lenge å ha beundret hennes skjønnhet, den hadde fulgt henne i døden. Det lød utrolig alt sammen, men var sant. Nok et bevis på det hele var at keisermoren gjennom lengre tid hadde bygget opp immunitet mot gift, ved hjelp av motgift.

Nero var fortsatt gift med Octavia som han hadde ektet før han ble keiser. Men i Puteoli husket de at Claudius hadde henrettet sin Messalina, så hun kunne ikke føle seg trygg. Nero var med andre ord for ung, mente mange, bare 17 år da han ble utropt til å etterfølge Claudius i purpuren. Caligula burde deuten ha tjent som advarsel for unge keisere, han var bare 25 da han overtok etter Tiberius, men ble drept etter noen ganske få år.

Hva Paulus eventuelt må har fått ut av alt dette kan vi bare gjette oss til. Fra sin

jødiske bakgrunn vet han at myndighetene er innsatt av Gud for å styre, derfor skal man be for keiseren, som han også understreker i brevet han har sendt til Roma fra Korint. Dersom de jordiske myndigheter derimot tar sin autoritet for bokstavelig, for absolutt, og setter seg i Guds sted, da blir de Guds fiender. Han har også husket episoden under Caligula da denne forsøkte å reise et gudebilde av seg selv, en kolossalstatue, i Jerusalems tempel, noe som nesten hadde ført til opprør i Judea. Dette skjedde tyve år tidligere, men han hadde flettet inn en kryptisk referanse til hendelsen i et brev til menigheten i Tessalonika (2 Tess) - Nero hadde ikke vist slike tilbøyeligheter, ikke hittil.

Det var andre tanker som virket beroligende.

For keiseren kunne ikke gjøre helt hva han ville. Det var til syvende og sist høyere makter som styrte. Paulus hadde vist tillit til rikets administrasjon da han appellerte til den keiserlige høyesterett i Roma, og historiene om keiserfamilien har neppe rokket ved hans tillit til denne. Det ingen av dem visste, var at dette første keiserdynastiet i romersk historie, det julio-klaudiske, raskt gikk mot sin slutt. Dynastiet hadde åpenbare indre svakheter, mangel på avkom var den største av disse, og adopsjonsløsningen fungerte ikke helt som forutsatt. Noen var for unge og uerfarne for stillingen: Caligula var mentalt forstyrret og Nero ble ubalansert. Nero selv skulle sette to streker for denne familien. Men før så skjer, skal det flyte mye gammelt blod, ikke bare i keiserfamilien.

Paulus var forøvrig ikke ukjent med kongefamilier og deres kvaler. Han hadde helt sikkert hørt mye om kong Herodes og sønnene hans. Og de sto på ingen måte tilbake for romerne hva familiestridigheter angikk, snarere tvert imot.

Dersom vi følger ruten fra Puteoli til Misenum kommer vi nettopp til de traktene hvor keiserne og de rike hadde bygget. Baia er første stoppested, og i skråningen like overfor en moderne piazza hvor all offentlig transport har stoppested, ligger restene av keiserpalasset. Det dekker et større område, ligger i terasser, og vitner om at her ble det bygget og påbygget hele keisertiden igjennom. Opprinnelig har det vært tale om forskjellige sommervillaer som vokste sammen. Her var varme

kilder og rikelig med bad, alt sammen utnyttet til private formål. Havnen ligger ca. 10 meter under vann i dag, men rester av noen moloer er stadig synlig. Folk i Puteoli hadde keiserne som naboer hver sommer, får vi inntrykk av. Faktisk var det mange av dem som døde her syd: Augustus i Nola, Tiberius i Misenum, Hadrian i Baia.

Området rundt Baia var også kjent for fiskeoppdrett, og dette var blitt en temmelig stor industri på Paulus' tid. Det var en sport blant de rike å dyrke fisk i innsjøer og bassenger, og diverse historier har overlevd om hvor glad romerne var i fiskene sine.

Bauli heter i dag Bacoli og er neste stopp.

Her hadde Agrippina sin villa, og her er rester av store cisterner. Men identifiseringen av Agrippinas grav er usikker. Når historikeren Tacitus kaller hennes villa for Bauli, er dette ukorrekt, for det er stedet som heter så. Mordet kan dateres til mellom 19/3 og 23/3 år 59. Hun kom hit fra Antium på bud fra Nero.

Misenum er en naturens perle, og et ideelt sted som flåtebase.

Selv om det var fred i middelhavsbasenget på denne tid, opprettholdt romerne en stor flåte, med mange baser (i Ravenna, ved den engelske kanal, langs Tigris, i Alexandria, osv.). Misenum var den største, siden den skulle beskytte Roma og Syd-Italia. Det står ikke mye tilbake av all prakten, teatret er lettest å få øye på, samt de to havnebasengene. Men her er en del ruiner å se dersom man gir seg tid.

Det vi kanskje helst forbinder med Misenum er beskrivelsen av Vesuvs utbrudd i 79, slik Plinius den yngre gjengir det i et av sine brev. Han befant seg nettopp her da det skjedde, og lar oss få følge begivenhetene fra time til time, fra de oppdaget skysøylen over Vesuv og til utbruddet ga seg.

Tilbake til vår historie.

De kristne i Puteoli hadde en hel uke på seg til å sende beskjed til de kristne i Roma om hvem Paulus var og hvorfor han var underveis. Slik har det seg at at disse møter fangen underveis, et godt stykke utenfor byen. Hvor lang tid det tok å dra til Roma til fots, avhenger av flere faktorer, men det kunne gjennomføres på noen få

dager. Mer sannsynlig er det at de brukte ridedyr, og da rakk de makelig tilbake til Puteoli før fangens avreise. Derved hadde de sikret at han fikk en skikkelig velkomst i hovedstaden.

Og derfra drog vi så til Roma.

(28: 14)

KAPITEL 4

Alle veier fører til Rom

**Ferden fra Puteoli til Roma
fører våre venner inn på
den gamle og berømte hovedfartsåren
som heter Via Appia.
Langs denne følger de havet
til Latina.**

**Derfra går veien over
Albanerfjellene
for endelig å føre ned til
sletten hvor Roma ligger.
Efter en ukes marsj til fots
står våre venner omsider
utenfor Porta Capena.**

KAPITEL 4:
Alle veier
fører til Roma

**Veien herfra og til Roma
er stenete og tung.
(De apokryfe Petrusaktene, kap. 6)**

Veinettet var romerrikets kretsløp, selve blodkarene i denne store organismen. For det første romerne gjorde hver gang de erobret nytt land var å bygge solide veier. Slik kunne de sikre troppetransport, budbærere, post, for å nevne de administrative aspektene. Men saken gjelder like mye godstrafikk og privat ferdsel.

Via Appia er i første omgang veien fra Roma til Syd-Italia, dernest den livsviktige ruten mellom vest og øst. Den ble til som svar på et helt nødvendig behov ettersom Roma erobret Syd-Italia og senere også Hellas. Dikteren Statius kaller den med rette "veienes dronning" (*regina viarum*), for dette er den første konsulariske vei, statens eiendom og ansvar, et enormt løft i republikkens dager. Det er derfor verd å stanse ved noen viktige fakta hva Via Appia angår.

For det første: det historiske aspektet.

Veien er oppkalt etter Appius Claudius Caecus som påbegynte arbeidet i 312 f. Kr. og som fikk forlenget sin embedstid for å fullføre arbeidet (samtidig som han drev og konstruerte en ny akvedukt: Aqua Appia). Da gikk veien gjennom albanerbergene og fulgt kysten til Beneventum. For å klare dette, måtte det innføres særskatter, dessuten ble private formuer satt til disposisjon. I 281 ble den fortsatt til Capua og Venusia, og i 272 førte arbeidene helt frem til Beneventum. I 268 ble den strukket til Tarentum, og fra 244 til ca. 200 ble den ført videre til Brundisium.

Via Appia lar seg lett å spore fra Roma til Beneventum, derefter blir den borte på grunn av keisertidens nye Via Traiana. Lik de andre hovedfartsårene ble Via Appia brukt hele antikken igjennom, og det var et tegn på forfall og barbarisering når veier som denne forfalt. Dagens Via Appia Nuova følger samme kurs langs kysten til Napoli mens den gamle Via Appia fortsatte østover og var hovedfartsåre til Hellas via Brundisium.

For det annet er selve konstruksjonen interessant.

Via Appia ble standard for statlige veier hva bredde, dybde og kanter ("fortau") angår. Selve veilegemet var beregnet på transport og var 14 romerske fot bred (4.15 m.); her kunne to kjøretøy passere hverandre (hjulspor er svært tydelig å se på de strekningene som ennå er bevart). Gangveien på begge sider var 11 romerske fot (3.25 m.) og var for fotgjengere. Alt i alt hadde derfor Via Appia en bredde på ca. 10 meter. Kriteriene for romerske veier var tre: *firmitas* (soliditet), *utilitas* (hensiktsmessighet), *vetustas* (varighet). Alle stilte de store krav til ingeniørkunsten, og Via Appia ble norm for alle de offentlige veier som skulle komme: Aurelia, Cassia, Clodia, Flaminia, Valeria, Emilia, og andre.

Materialene som ble brukt var av solideste slaget. Overflaten - brolegningen - på midtpartiet var det viktigste av alt og er det vi forbinder med romerske veier. Denne var laget av det mest slitesterke materialet som fantes: sorte basaltblokker (fra albanerfjellene, senere også fra Roccamontina nær Capua). Brolegningen er tilsynelatende rotet og formløs, store blokker av vulkansk sten ligger om hverandre uten mønster. Men øyet bedrar. Blokkene er satt sammen uten noe bindemiddel er benyttet, hugget og tilpasset på en perfekt måte. De gamle sa det slik at blokkene ser "sammenvokst" ut. Men under brolegningen ligger flere lag med fundament: grus nederst, så sten og endelig lavablokkene. Men dette er ikke hele historien, for en konstruksjon som Via Appia trenger også viadukter (broer), tunneller og terrasser for å nå sitt mål. Selv om veien for det meste går gjennom flatt og jevnt terreng, strekker den seg også over fjell og høyder, som for eksempel albanerbergene. Men hovedhensikten var at den løp langs kysten og derfor var raskere enn den gamle Via Latina (Roma - Napoli) som gikk gjennom fjellene (sml. dagens Autostrada del Sole). Vedlikeholdet av en *via publica* var et ansvar for embedsmenn (*curatores*), og Augustus organiserte det slik at det fantes en *curator* for hver vei, normalt var han en *praetor*. En form for militært nærvær garanterte dessuten de statlige veienes trygghet, noe som ikke var tilfellet med kommunale eller private veier.

Det tredje viktige aspektet er de mange tjenester en slik vei kunne by på.

Via Appia var nemlig godt "bebodd", for å si det enkelt. Her var rikelig med *mutationes* - skysstasjoner - for offentlige tjenester som post og administrasjon, de som trengte å skifte ridedyr. Her fantes *stationes/mansiones* - herberger av forskjellig art, offentlige som private - og vi forbinder dem med mange kjente stedsnavn langs ruten: Bovillae, Aricia, Forum Appii, Tres Tabernae, o.a. Men veifarende ville også se luksusvillaer, templer, kapeller, mausoleer og graver av alle slag. For det var attraktivt å bli begravet langs en av hovedfartsårene, her ble

man lagt merke til.

Det fjerde viktige aspektet er selvsagt fremkommeligheten og de gamles lengdemål.

En romersk mil var 1487.5 meter og Via Appia strakk seg i alt 365 romerske mil (538 km). Det tok normalt 14 dager å tilbakelegge distansen fra Roma til østkysten. Forfatteren Horats brukte 15 dager i år 37 f. Kr., mens Cato klarte det på 5 dager, 120 km. daglig. Det var spørsmålet om reisemåten som avgjorde hastigheten. Ekspress betød stadig nye ridedyr, slik Cato vitner om. For folk flest var vogner eller hester det vanlige, mens det store flertallet har gått til fots. Uttrykket *cursus celer/velox* betegner express-tempo og gjelder ildbud, den skulle tilbakelegge 70 km. på en dag. *Cursus tardus* gjelder godstransport og har ingen tidsbegrensning. Til fots kunne man gå 25 - 30 romerske mil daglig (35-40 km.), men dette er maksimum.

Følger vi Via Appia *fra* Brundisium, er begynnelsen en berømt søyle som markerer hvor veien ender, noe som minner oss om at veiene ikke fører *til* Roma, men *fra*; vårt gamle ordtak er derfor ikke helt korrekt: Via Appia går nemlig fra Roma til Brundisium. Tegn på dette er de utallige milestener - *miliaria* - som har stått langs ruten og vært til hjelp for reisende. De begynte i Brundisium og endte ved Porta Capena i Romas republikanske bymur. En milesten angir altså distansen fra Roma i romerske mil. Stenen er sylindrisk og romerske tall angir avstanden øverst. Så følger andre opplysninger, som for eksempel hvem som har restaurert veien og når. På Kapitol i Roma finner vi to eksempler på slike. Viktigst av disse er den første *miliarium* som viser oss distansen til Porta Capena, den sto nær Porta Appia (siden middelalderen kalt Porta San Sebastiano). Våre venner har altså sett utallige *miliaria* på reisen mot rikshovedstaden. Om stadig lavere tall har vært en glede eller trusel vet vi ikke.

Vi ser dem for oss der de forlater Puteoli: offiseren Julius, noen soldater, Paulus, hans venner fra Caesarea ("vi"), makedoneren Aristarkos, og de andre fangene som vi ikke kjenner navnene på, heller ikke sosial byrd eller hva anklagen mot dem bestod i. Alle bortsett fra soldatene er kledd i lette kjortler, med sandaler på føttene og kanskje en stav for hånden. Dersom solen stekte hadde de sikkert en filthatt av det greske slaget (en "makedonsk" hatt), en luksus som neppe var forundt alle fangene; en billigere løsning var selvsagt stråhatter. Det er vår og det er begynt å bli travelt på veiene. Vi kan regne med at mange pakkdyr og kjerrer er på vei mot hovedtaden med varer som allerede er begynt å komme inn til Puteoli.

Her er postbud til hest, ilbud i administrativ tjeneste, her er kanskje også en og annen bærestol å se. Kjerrer med villdyr på vei til lekene i Roma er heller ikke utenkelig. Dyrenes brøl kan ha gitt fangene svært ubehagelige assosiasjoner.

Julius er personlig ansvarlig for fangetransporten og vet at dersom noen skulle unnsnippe, ville han selv måtte stå ansvarlig. Derfor har han kanskje lenket dem sammen, med et mulig unntak for Paulus, ifølge Lukas, som er en slags overklassefange i dette selskapet og kan ha vært lenket til en egen soldat. Men Julius må se til at alle kommer levende frem, så de kan ha leid eller rekvirert et pakkdyr med proviant. Soldatene krevde dessuten sitt, og fikk sikkert bedre stell en de andre. Paulus fikk i alle fall hjelp av sine venner underveis og led hverken hunger eller tørst. Skulle det komme kalde vinder, hadde de sikkert en reisekappe å kaste om ham, kanskje hjalp de også de andre fangene. Vi vet jo ikke hvilken tilstand disse var i; dersom de var dødsdømte, var denne siste etappen sikkert tung å gå. Dersom noen av dem var skadet eller syke, tok reisen lenger tid. Siden det dreier seg om fanger fra Palestina, kan vi ikke se bort fra slike muligheter.

Distansen Puteoli-Roma er ca. 150 km. og det vil ha tatt dem 5-6 dager å gå denne veien til fots på grunn av de omstendigheter vi nettopp har beskrevet. Etter en dagsmarsj på 2-3 mil vil de ha stanset i en by eller ved en *statio*. Været var fordelaktig på denne årstiden og vi behøver ikke regne med forsinkelser av denne grunn. Men våre venner kommer ikke inn på Via Appia straks de forlater Puteoli, først må de til Sinuisa, som opprinnelig var en militærkoloni.

Følger vi ruten fra Sinuisa til Roma, gjenkjenner vi mange navn.

Noen av disse er navn på mindre byer, andre igjen er navn på skysstasjoner hvor man brøt reisen underveis og kunne overnatte (en *statio*). Her er de: Paulus Vascina, Minturnae, Scauri, Formiae (hvor Ciceros villa og grav ligger), Fundi, Sperlonga, Tarracina, Lucus Feroniae, Ad Medias (*statio*), Forum Appii (*statio*), Tripontium, Tres Tabernae (*statio*), Ad Sponsas (som er Cisterna di Latina, nok en *statio*). Siste etappe er turen over albanerfjellene, den gamle vulkanen som har skapt landskapet i og rundt Roma og som har efterlatt seg to pittoreske kratersjøer. Navnene herfra er svært kjente: Lanuvium, Nemi, Aricia, Bovillae, Albanus Mons, Alba Longa, Ciampino. På denne siste distansen inn til Roma er det flere levninger fra antikken enn på hele resten av strekningen.

La oss ta dette gradvis.

Cuma er første by de passerer gjennom, og et populært turistmål i våre dager. Men det er den romerske byen de har sett, og ikke den gamle greske akropolen som

vi besøker idag. Restene av det romerske forum ligger spredt over et stort område og vitner om vekst og velstand gjennom hele keisertiden og bærer liten likhet med den gamle greske byen, som var den aller eldste i Magna Graecia. Akropolen på Cuma kan vise frem to templer som senere ble ombygget til kirker: det greske Apollontemplet og det romerske Jupitertemplet. Veien de følger er godt vedlikeholdt og helt trygg for ferdsel, for dette er en viktig distanse (den ble restaurert under flavierne og fikk navnet Via Domitiana). Fra akropolen på Cuma ser vi tydelig hvordan veien følger havet, der jernbanelinjen går i dag.

Sinuesa ble opprinnelig bygget som et fort - *castrum* - i 296 f.Kr. til forsvar for Via Appia, men vokste til en småby i senrepublikken. Den ligger ved 109. miliarium, og de eneste rester vi ser kommer fra et amfiteater og et bad. Fra Puteoli til Sinuisa er det ca. 5 mil, derfor må de bryte reisen underveis. Første stopp blir derfor Liternum eller Volturnum, men dersom det går langsomt på grunn av fangene, kan de ha stanset begge steder.

Via Appia fører dem så til Minturnae, som ligger på grensen mellom Latium og Campagna. Videre drar de gjennom Scauri og Formiae som er 85 mil fra Roma og var kjent som et rikt villastrøk. Cicero hadde en luksusvilla her, og det var her han ble drept av Antonius' soldater under proskripsjonene i 43 f. Kr. 9 km etter Formiae ligger Iter (83 mil fra Roma). Så fortsetter det gjennom Fundi som var en eldgammel italiensk by, 71 mil fra Roma. Neste stopp er Sperlonga (hvor en mindre vei tar av til Gaeta). Her ligger de berømte grottene som uten historisk grunnlag er knyttet til keiser Tiberius' navn.

Tarracina var neste stans og stedet var kjent for sin helligdom, den det fortsatt står rester igjen av. Herfra til Roma går veien i rett linje, 90 km. lang. Men den krysser en lengre strekning sumpland, og mye regulering var nødvendig under konstruksjonen av veien.

Første stopp etter Tarracina er Lucus Ferroniae. Dernest kom de til en *statio* som kaltes Ad Medias, 48 romerske mil fra rikshovedstaden. Den eldste *miliarium* vi kjenner ble funnet her. Tolv kilometer videre kommer de til Forum Appii som også var en *statio*, 43 mil fra Roma.

Og her gir Lukas oss en viktig opplysning. Budbærerne fra Puteoli må ha reist raskt, for:

**Brødrene (fra Roma) ... kom oss i møte
helt ute ved Forum Appii og Tres Tavernae.
Ved synet av dem fikk Paulus**

nytt mot og takket Gud.
(28: 15)

Forum Appii var en gammel (angivelig gresk) by som var blitt viktig i romersk tid på grunn av sin havn. En fraktkanal fra Tarracina endte her og gods ble videresendt til Roma, 43 mil (65 km) lenger fremme. Dette var et opplagt overnattingssted for reisende, og nevnes i litteraturen. Kanalen eksisterer den dag i dag, men stedet heter Falti og er ingen by lenger.

Fra Tripontium kom de til Tres Tabernae som er en *statio* og ligger 33 mil fra bestemmelsestedet. Her er et annet opplagt overnattingssted. Hit ut kom det flere kristne fra Roma ifølge Lukas. De er nå blitt mange i dette reisefølget, noe som kan ha forsinket marsjen ytterligere.

Så bærer det til Ad Sponsas - nok en *statio* - før de når Lanuvium, en gammel latinsk by, bare 19 mil fra Roma. Her er nok et sannsynlig overnattingsted. Herberger er ofte omtalt i litteraturen, og de får gjerne et dårlig skussmål. Men her er det tale om en offentlig transport, så våre venner vil ha blitt spart for de prøvelser som mange andre ble utsatt for: fyll, bråk, slagsmål, tyveri, og alt som verre er. Dessuten ville følget sikkert ta inn på et bedre sted.

Via Appia fortsetter nå opp i albanerbergene.

Dette er et vulkansk strøk. Herfra kommer den vulkanske stenen som Roma ble bygget av, to kratersjøer ved Nemi og Albano vitner om store utbrudd i en fjern fortid. Veien gikk litt nedenfor kraterkanten, og våre venner har neppe sett den naturskjønne Lago di Nemi på vei mot Genzano (som ikke var bygget på denne tid). Aricia var derimot en gammel latinsk by og ligger bare 16 mil fra Roma.

Castel Gandolfo ligger over det gamle Alba Longa, ifølge romerske tradisjoner, grunnlagt av Ascanus, sønn av Aeneas. Det er meget mulig at dagens pavepalass ligger på selve akropolen av den gamle byen. Herfra gikk en eldgammel vei ned til Forum Bovarium over Bovilla (nær Ciampino). Vi befinner oss nå på den aller eldste strekningen av Via Appia, den som fører oss gjennom den romerske campagna. Den store akvedukten som gir hele sletten et romantisk preg har våre venner også sett.

Siste etappe var den mest trafikerte. I tillegg til alle dem vi nevnte tidligere vil de ha møtt bønder på vei til og fra byen, godstransport fra kysten, et og annet begravelsesfølge kan også ha dukket opp.

Siste etappe var også den mest "bebodde".

Dette er den strekningen vi forbinder med Via Appia idag og som har sett

mange besøkende i moderne tid. Våre venner så lite av det vi ser - og de har sett mye vi ikke ser. For langs 10. til 1. *miliarium* ligger kjendisgraver, såkalte "keisergraver", kjendisvillaer, triumfbuer, tårn, hus, *mutationes* i fleng. Gravene forbinder vi med navn som Horats, Geta, Priscilla, Romulus, Cecilia Metella, Severii, Seneca, Gallienus og mange andre. Men identifiseringen av disse monumentene er høyst usikre og bærer preg av folkløse. Likevel reflekterer ruinene sosial status, kunstnerisk smak og atskillig forfengelighet.

Våre venner har for eksempel ikke sett Quintiliernes villakompleks eller Maxentius' villa. Katakomben vi kjenner som San Sebastian0 - på stedet som ble kalt "*ad katacumbas*" ("ved stenbruddet") - fantes selvsagt ikke, og det gjorde heller ikke Porta San Sebastiano (som er del av bymuren fra keiser Aurelians tid, 270 e. Kr. og het Porta Appia). Men de har passert Messala Corvinus' mausoleum (konsul 31 f.Kr.) og Cecilia Metellas monumentale grav, fra 30-20 f. Kr., det minner om Augustus' mausoleum på Marsmarken. De jødiske katakombene som er utgravd i de porøse stenartene eksisterte heller ikke på apostlenes tid.

Den fjerde milesten ligger ved Cecilia Metellas grav, den tredje ved kirken kalt "Domine Quo Vadis". Her bukker veien seg litt før vi igjen er på rett kurs mot byen.

Første milesten, den vi ser oppstilt på Kapitol, ligger 120 m. fra Porta Appia; en kopi av travertin er satt på stedet i nyere tid. Originalen ble funnet i 1584 og minnes vedlikeholdsarbeider utført under Vespasian og Nerva. Litt lenger fremme kom de til veikrysset der Via Latina begynner; den var 129 romerske mil lang og første gjennom innlandet til Capua.

Vi passerer Porta Appia (Porta San Sebastiano) - det gjorde ikke vårt reisefølge. For Roma kjente ikke disse murene i tidlig keisertid. Selv om byen var vokst ut av alle proporsjoner hadde den bare de gamle republikanske murene - kalt kong Servius' murer - bygget i vulkansk sten, *tufa*.

Vi skal notere oss at Roma ikke hadde forsteder som idag. Våre venner befant seg i byen straks de var innenfor bymurene. Det vil si, fullt så enkelt var det ikke i tilfellet Roma. Det første som møtte dem var nemlig en forvokst bydel *utenfor* de gamle murene - den vi kjenner som Porta Capena, oppkalt etter byporten av samme navn.

For hele den grønne strekningen som ligger mellom Caracallas termer og Circus Maximus - idag kjent som Passeggiato Archeologico - var tett bebygget. Og det var et arbeiderstrøk, nettopp på grunn av Via Appia og all den transport og

trafikk hovedåren fra syd bragte med seg. De apokryfe Petrusaktene kaller den "porten som fører til Napoli", hvilket er helt korrekt. Dette er dessuten et av de distriktene - nr. 2 av Augustus' 14 regioner - hvor det bodde jødiske innvandrere og derfor sikkert også kristne. De er med andre ord inne i byen før de går gjennom den gamle byporten. Men de må gjennom denne før de kommer til bestemmelsesstedet.

Det syn som møtte våre venner kan vi bare se for vårt indre øye.

Det står ingenting tilbake av den gamle bymuren, heller ingen rester av Porta Capena, skjønt noen stener i bakken antyder hvor den har stått. Plasseringen mellom høydene Coelio og Piccolo Aventino er like vakker som den er sentral. Republikkens mur ble opprinnelig bygget som et resultat av gallernes invasjon på 300-tallet f.Kr. Den ble reist i *tuff*, og bruddstykker av denne er å se her og der i det moderne bybildet: ved foten av Aventino (i retning Testaccio), på Piazza Magnanapoli og utenfor og under Stazione Termini (for å nevne de mest synlige).

Larm og leven fra byen fyllte nå ørene. Lukter av alle slag rev i neseborene. Støynivået var høyt. Alle slags sprog kunne høres, alle slags mennesketyper og drakter å se. Soldatene var ekstra på vakt i fall noen av fangene skulle forsøke å flykte og bli borte i folkemengden, det ville aldri lykkes å finne dem igjen. Kanskje måtte ekstra lenker til. Vogner og dyr kompliserte gjennomfarten. Folk vil dessuten ha kommentert fangetransporten, sikkert ikke på en fordelaktig måte. Særlig var trengselen stor hver gang de passerte en markeds plass. Flere av dem som hadde reist ut til Forum Appii kan ha bodd her eller hatt kjente her. Situasjonen kunne lett bli uoversiktlig.

Jo før de kom seg til bestemmelsestedet, desto bedre.

KAPITEL 5

Roma før brannen

**Byen Paulus kommer til
er romerrikets suverent største,
men vokser stadig,
helt internasjonal,
svært flerkulturell.
Her møter han både jøder og kristne.
Her venter han i to år
på at saken skal komme opp
for den keiserlige domstol.
Utfallet får vi ikke vite,
noe som tyder på at han ble frikjent
- eller at saken aldri kom opp
og at fangen ble satt fri.**

Roma ligger i et vulkansk belte som strekker seg fra nord til syd. Det løper videre til Napoligulfen og Sicilia, og fortsetter sydøstover. Landskapet Roma ligger i, er derfor en gave fra vulkanen i Albanerfjellene. Den sov på Paulus' tid, og gjør det fortsatt, men hyppige jordskjelv vitner om at det stadig er liv under overflaten. Og jordskjelv har vært et konstant problem i Romas historie. Men den vulkanske fortiden er med oss på andre og mer synlige måter. For det er vulkanske bergarter, aske og lava som utgjør grunnen som byen er bygget på: pozzolana og utallige arter av tuff.

Geografien er enkel.

Utbruddene fra vulkanen oversvømmet sletten hvor elven Tiberen strømmer på sin vei fra fjellene mot havet. Romas høyder ble til på den måten at sideelver og tilsig skapte dalfører i den porøse stenmassen og skilte den ene høyden fra den andre. Idag er de gjenvokst, men her og der skimter vi trekk av det opprinnelige landskapet slik det ble til for hundre tusener av år siden. Beliggenheten har dessuten mye med elven å gjøre, for der Tiberøen ligger i dag, er vadestedet som muliggjorde overgang for folk og fe, samt hindret skip fra kysten å seile lenger inn i landet.

Klimaforskjellene mellom dalførene og høydene reflekteres i bebyggelsen: man bodde i høyden og handlet og møttes i dalsøkkene. Slik finner vi at Forum Romanum er dalen mellom høydene Kapitol, Palatin og Esquilin. Circus Maximus fyller dalsøkket mellom Palatin og Aventin, med Coelio litt lenger mot øst. Marsmarken var opprinnelig en sump som lå ned mot Tiberen og stadig sto under vann. Colosseumdalen ligger mellom Esquilin og Coelio. Trastevere lå utenfor byen, det gjorde også Vatikanet. Men tiden har endret landskapet, og en høyde som Viminalet er ugjenkjennelig i dagens bybilde.

Naturlig nok var det stenbrudd å finne overalt, og de gamle høydene er alle gjennomhullet, noe vi tydelig ser på Kapitol og Palatin. De eldste offentlige bygninger er reist i varianter av tuff og pozzolana, slik vi ser det i den gamle

bymuren, i templene på Palatin og Kapitol. Travertinforekomstene utenfor byen er store og transporten uproblematisk. Slik ser geografien ut, landskapet som en stadig voksende by skulle tilpasses. Byen selv er forbløffende lik moderne bybebyggelser, men skiller seg ut på et par viktige punkter.

Forsteder fantes som nevnt ikke, og straks man var utenfor murene befant man seg på landet. Antikke byer var dessuten langt mer komprimert enn det vi er vant til. Du kjente på lukten at du var kommet til en by, du hørte det på støyen og alt livet. "Lunger" - grønne arealer - fantes ikke, bortsett fra små haver i privathus eller i atriet i en leiegård. Parkene på Pincio eller i Vatikanet var ikke offentlige, og friluftsarealer måtte du til Monte Mario eller Gianicolo for å finne, noe de gamle neppe benyttet seg av. De var heller opptatt av det sydende og intense folkelivet på gater og streder, slik vi ser det i Napoli eller i fororientalske byer. Forfatterne fra keisertiden viser et romantisk forhold til livet på landet, ikke behov for å slå seg ned dit, de romerne vi kjenner er alle bymennesker. En annen sak er at de som hadde råd til det dro i den varme årstiden opp i Albanerfjellene eller ned til den greske *campagna* rundt Napoli. Men så skulle de tilbake til Byen - *urbs* - igjen, og til livet der.

Drenering av dalsøkk som Forum Romanum og sumpområder som Marsmarken eller Circus Maximus går tilbake til byens barndom og var en forutsetning for den senere bybebyggelsen. Cloaca Maxima er et imponerende underjordisk system som opptar i seg vann fra mange kilder og tilsig, samt avfall av mange slag. Det er hele lavlandet som skal tørkes ut, noe som igjen muliggjør det offentlige arealet.

Husdyrhold var ikke et trekk i bybilder - ulikt Athen, for eksempel - men løshunder vrimlet det av; Roma har alltid vært en kattejungel.

Boliger var av to slag: pivathus (det vil si: luksusvillaer) og leiegårder.

Sistnevnte var den helt store gruppen (over 90%). Derfor var Roma bygget i høyden, opp til 6 etasjer, noe som avstedkom mange problemer. En boligblokk kaltes en "øy" (*insula*) mens et pivathus het *domus* ("hjem"). Disse høyblokkene ble vanlige i tidsrommet 100 f.Kr. til 100 e. Kr., den tiden da

befolkningsekspløsjonen var sterkest. Av de omkring 40.000 høyblokker som omtales i senere regionskataloger står det bare en eneste tilbake idag, ved foten av Kapitol, og den har hatt fem etasjer. Boligblokkene var overdimensjonert for å få plass til flest mulige (opp til 300 personer), de var dårlig konstruert (mur- og treverk) og kollapset ofte. De billigste leilighetene var de øverste, de fineste lå i annen og tredje etasje. Arkader og Piazzaer var små i boligkvarterene, og det var heller i det offentlige rom at folk kunne tilfredstille sine sosiale behov. Det er derfor havnebyen Ostia - heller enn Pompeii og Herculaneum - som viser oss hvordan keisertidens Roma så ut, på grunn av alle høyblokkene.

For å holde varmen borte fra veiene var disse trange, noe vi ikke lenger forbinder med Roma, men som fortsatt preger de fleste byer i syden. Veinettet var kaotisk og minner ikke om det kvadratiske systemet vi så ofte finner i klassiske greske byer. Gatenavn fantes ikke, i stedet orienterte man seg etter offentlige bygninger som templer, bad, teatre, arenaer, osv. Vi har et godt eksempel på dette i Justins martyrakter hvor dommeren spør hvor de kristne møtes og får til svar at det skjer i huset til den og den og ligger like ved bad så og så.

Gatene var forøvrig av samme slaget som de vi finner i Ostia og Pompeii, med fortau, veilegeme, "vadestener" (kalt "broer"), hjulspor i brolegningen, avløpsrør og annet. Alle gatene var det offentliges ansvar i Roma, skjønt huseierne hadde forpliktelser overfor den delen som angikk deres egen gård. Veiene måtte være jevne, holdes fri for ferdsel, avløpsrørene måtte fungere. Rengjøring var også et offentlig ansvar. Det krevdes dessuten stadig vedlikehold av dette enorme veinettet. Godstransport måtte skje om natten for ikke å blokkere fri ferdsel om dagen, og forfatterne klager over søvnløshet som resultat av dette. Den største fare fra trafikken var heller rystelsene i grunnen, de kunne føre til at leiegårder falt sammen.

En god hjelp til å rekonstruere bybildet rundt år 200 e. Kr. er det bykart (kalt *Forma Urbis*) som ble satt opp på murveggen til bygningskomplekset Templum Pacis og som vi inntil nylig se restene av i Konservatoriepalasset på Kapitol. Her finner vi en blanding av boligstrøk og offentlig rom som kjennetegnet byen hele

antikken igjennom.

Gatebelysning fantes ikke i Roma, byen var for stor til det, men vi kjenner slike fra mindre byer, særlig i den greske verden. I det hele tatt var ikke Roma en opplyst by ved nattetider. Det lys som sivet ut fra boligene var lys fra oljelamper, et svakt og gult lys som gav en ekkel odør, i tillegg til at de representerte en stor brannfare. Dersom et moderne fly skulle rekognosere over Roma i antikken, ville byen vært praktisk talt usynlig ovenfra sett, kanskje et totalt mørke. Idag er den et lyshav.

På det tidspunktet da Paulus og hans følge kommer hit, står byen oppe i en befolkningseksplasjon den aldri hadde sett maken til.

Her bodde langt flere enn det var plass til, selv om bebyggelsen hadde trengt utenfor de gamle bymurene. Vi må helt tilbake til Sullas dager før murene og byarealet sammenfalt. Når vi kommer ut på 100-tallet er befolkningen vel over en million ifølge moderne overslag. Derfor ser vi at keiserne utvider bygrensen - *pomerium* - gjennom hele denne vekstperioden. Men ordet *pomerium* betyr mer enn en geografisk enhet: det skal samtidig definere og garantere byen som hellig reale, som fredelig, hygienisk, lovlydig. Siste utvidelse skjer under keiser Aurelian som reiste de murene vi ser idag. Dersom vi skal antyde et forsøksvis folketall er 250.000 er vanlig overslag før år 100 f.Kr., noe over 500.000 rundt år 1, og 1.000.000 rundt år 100. Deretter stiger tallet noe.

Keiser Augustus (31 f.Kr. - 14 e. Kr.) var den som gjorde mest for å gi Roma en ansiktsløfting, og han roser seg selv i sitt offentlige testamente (*Res Gestae*) over å ha funnet en by av teglsten mens han etterlot seg an av marmor. Det var det offentlige rom Augustus utvidet, særlig Marsmarken og Forum. Forvandlingen beskrives av geografen og historikeren Strabo som var i Roma i 7 f. Kr. og så tingene skje. En annen ting keiserne hele tiden søkte å få kontroll over var boligbyggingen: leiegårdene skulle begrenses i høyden, helst også i tall, av sikkerhetsgrunner.

Men Augustus er like kjent for å ha organisert byen på andre måter.

Han dele den inn i fjorten regioner, hver med sine mange underregioner (*vici*). Republikken hadde bare kjent 4 administrative regioner, noe som viste seg å bli upraktisk i det lange løp. Hver region fikk nå et administrativt system for sikkerhet, hygiene, mat og drikke, brannvern, vann, bad, og så videre. Hver av byens 265 *vici* ("kvartaler") hadde 4 *vicomagistri* som så til de mest konkrete lokale behov (bakeriene, fontener, latriner, og annet). Det enorme antall offentlige bygg krevde mye vedlikehold og hadde egne embedsmenn til jobben, lik veinettet, kloakken og vannsystemet. Offentlige bygg inkluderte så forskjellige fenomener som obelisker, arkader, biblioteker, triumfbuer, minnesøyer, statuer, byster, plaketter, fontener, markeder - ved siden av det utall templer, bad, hospitaler, teatre, sirkus, fora, broer og akvedukter som byen var full av.

Kort sagt var det en velorganisert by Paulus kom til. Den står neppe tilbake for dagens Roma i slike henseender. Byen var et enormt maskineri, og vi blir stadig forbløffet over hvor moderne mye av alt dette virker.

Et godt eksempel er brannvernet.

For brannfaren var hele tiden overhengende: de hadde levende ild til opplysning og matlaging rundt om i boligene, og noe kjøkken fantes ikke i leiegårdene. Hver måtte gjøre opp ild i leiligheten, med mindre man hadde råd til å gå ut og spise på en av byens utallige kneiper. Dessuten var byggene fulle av brannfarlig materiale. Store branner hjemsøker derfor rikshovedstaden jevnt og sikkert. De mest kjente årstall er: 64 (den største bybrannen), 80 (da bygningene på Kapitol brant), 192, 217 og 238.

Det man gjorde under Augustus var å opprette et stort brannkorps på 7 kohorter. Disse var hver på 500 mann sterk og måtte betjene to av byens regioner (senere ble tallet øket til 1000 per kohort). Disse holdt til i brannstasjoner, og en slik er det funnet rester av i Trastevere. Nattdag patruljering var kanskje den viktigste av deres oppgaver. Dessuten hadde de mye utstyr i tilfellet boligbrann. Leger hørte også til disse "nattkohortene" som de kaltes (*vigiles urbanae*). I tillegg skulle de fungere som ordenspoliti.

Politi som sådan kjente antikken ikke, men byen var godt forsynt med

militærpersonell, noe som bare økte gjennom keisertiden. Viktigst av disse var den keiserlige garde, pretorianergarden, som var 10.000 mann sterk på Augustus' tid og sto under keiserens kommando, ikke senatets, og utgjorde en slags keiserlig legion. Pretorianerne ble omorganisert under Tiberius og fikk fast tilhold i en stor militærleir, *Castra Praetoria*, som det fortsatt ligger rester av nær Stazione Termini, den er bygd inn i Aurelians bymurer (garden ble i sin helhet oppløst av keiser Konstantin da han flyttet hovedstaden til Byzantium). I tillegg fantes et korps på 6.000 mann som kaltes *urbanae cohortes* som også holdt til i *Castra Praetoria* (en slik holdt også til i Puteoli). I tillegg til disse finner vi også *castra peregrina*, en leir som lå på Celiohøyden. Dessuten kjenner vi *castra misenatium* som var for marinesoldater fra Misenum, de tjenestegjorde i Colosseum. Den keiserlige livvakt som sådan kaltes *equites singulares*, og var bemannet fra Gallia og Germania. Alt i alt var det militære nærværet svært stort, uten paralleller fra andre antikke byer. Det hele er et resultat av den nye styreformen, keiserdømmet.

Ro og orden var svært viktig i en så tett pakket by hvor temperaturen alltid var høy blant folkemassene og hvor det demokratiske liv var avvirket for godt. For keiserdømmet garanterte ikke bare gode levekår for Romas innbyggere, i tillegg til at de fikk en mer prangende by. Prisen de alle måtte betale var selvsagt den avpolitiserings som dette systemskiftet medførte. Folkemøter var ensbetydende med opprør, og det var helst i sirkus og på teatrene at folk møttes i stort tall.

Det største tegnet på dette var Forum Romanum, stedet som i uminnelige tider hadde vært selve skueplassen for republikkens maktspill. Nå var Romas gamle storstue redusert til en festplass, et sted fullt av minnesmerker over historiske personer. Nye keiserfora supplerte det gamle, og her var Caesar en foregangsmann, fulgt opp av grandnevøen Augustus. Det offentlige rom kjenner vi nemlig langt bedre enn det private, og det er disse statsmonumentene besøkende idag ser restene av i Roma. Men Paulus og hans venner har ikke sett det vi ser - og det han så ser ikke vi. Sannsynligvis hadde de ikke kjent seg igjen i dagens Roma.

Keiserdømmet var forøvrig en listig form for kongedømme, av religiøst snitt. Det minner om det kongedømmet vi finner i den greske verden etter Alexander den

store, men mer avdempet, fordekt om man vil: en indirekte form for guddommelig monarki. For keiserne var gudlike, forutbestemt til å få guddommelig status. Keiseren ble "kanonisert" (erklært guddommelige) etter sin død såfremt han hadde arvinger som så til dette. Slik ble det Tiberius som kanoniserte Augustus, Nero som kanoniserte Claudius, osv. Tiberius, Caligula og Nero ble ingen av dem kanonisert, men med tiden gikk det nesten automatikk i dette, med den følge at den regjeredne keiser var sønn av den guddommelige "X" (for eksempel Julius, eller Hadrian). Vi har egentlig å gjøre med et slags "himmelsk" senat.

Senatet på jorden fungerte fortsatt, men som et slags overhus, uten reell politisk makt, men med desto mer anseelse. De viktigste generalene var alltid senatorer, og disse kunne aldri ignoreres. Men senatet næret til enhver tid republikanske anskuelser og var en konstant torn i kjødet på den eller de som hersket. Selv om de drømte seg tilbake til republikkens gode gamle dager, visste de likevel at den tiden var forbi. De søkte heller å moderere den nye styreformens så langt mulig. Men nettopp på grunn av tilknytningen til militærvesenet var ikke senatorene helt ufarlige. Mange keisere kom fra deres rekker, flere og flere eftersom tiden gikk. I en periode vekslet det keiserlige purpur hender mellom generalene så raskt at det var vanskelig å følge med hvem som hersket, av og til var det flere "soldatkeisere" på samme tid. Dette systemet ble avløst av en tetrarkisk styreform (rundt 280), inntil riksdelingen mellom øst og vest krevde en ny ordning (i kristen tid).

Da våre venner ankom Tiberstaden, var det Nero som hersket, Claudius' adoptiv sønn. Han var bare 23 år gammel og ble styrt av formyndere, pretorianerprefekten Burrus og filosofen Seneca. Nero var lite kjent på dette tidspunktet, fordi han var så ung. Men han nøyts atskillig popularitet siden han hadde oppnådd mye ved internasjonalt diplomati og foretrakk fred fremfor krig. Dessuten var han mer opptatt av kunst enn av krig, noe folk likte. Men våre venner hadde under oppholdet i Puteoli hørt historier om keiserfamilien, historier som ikke bare var hyggelige.

Det store være eller ikke-være for en antikk by av dette omfanget var selvsagt tilførsel av livsmidler - mat og drikke. Alt annet kom i annen omgang.

Normalt levde byene av sitt distrikt, det geografiske området som tilhørte byen og som den eksisterte i vekselvirkning med: byen forsørget landsbyer og gårder med det de trengte - landsbyer og gårder i distriktet forsynte byen med livsviktige varer. Men dette systemet strakk ikke til for en antikk storby. Roma levde derfor av hele imperiet, som nevnt tidligere. Hit kom varer fra øst og vest, nord og syd, varer som Paulus og hans følge hadde fått nærkontakt med under sjøreisen og i Puteoli, sikkert også på ruten til Roma.

Viktigst var korn.

Dette var gratis for de som hadde fått innvilget et slikt privilegium, og de var mange, sikkert 1/4 av den totale befolkningen. Men de som måtte betale, slapp billig. Det sier seg selv at uhyre mengder korn måtte importeres til rikshovedstaden hvert år - derfor var kornskipene så verdifulle. Regner vi 237 kg. hvete pro pers. per år kommer vi til 237.000 tonn - det vil si rundt 100 kornskip årlig.

Nest viktigst var olje og vin, og her er minimum 700 skipslaster årlig. Disse matvarene ble omlastet i Puteoli og i Portus - havnen ved Ostia - og fraktet med mindre fartøyer opp Tiberen. De store lagerområdene var Emporium (nedenfor Aventino) og i Trastevere, her var behovet for arbeidskraft størst. Så ble varene distribuert til sentraler i byen, og havnet derfra på markedet. I tillegg til de 237 millioner kg. hvete kommer derfor 100 millioner liter vin (det vil si 4 millioner amforer) og 20 millioner liter olje (285.714 amforer), alt regnet ut fra en million innbyggere (rundt år 100), som er et minimum. Korn, olje og vin var nemlig den vanligste dietten.

Vi har et minne om dette ved foten av Aventin.

For den som avlegger bydelen Testaccio et besøk, ser der det "fjell" av potteskår som skriver seg fra omlasting av vin og olje ved havneanleggene like ved. Krukkene lot seg ikke bruke to ganger, og derfor ble leverandørens amforer knust etter at varen var fylt over på nye krukker. Her ligger talløse rester av denne

trafikken, et klart vitnesbyrd om hvor stort matbehovet var. Dersom våre venner bega seg ned hit, vil de ha sett Monte Testaccio bli til. Varene havnet ikke bare i de

tusen hjem, men også i de tusen barer og spisesteder som byen var full av, slik vi ser det i Ostia og Pompeii.

Ordningen med mattilskudd fra det offentlige går forøvrig langt tilbake i republikkens historie. Men behovet skyter fart mellom 100 f.Kr. og 100 e. Kr. Frukt, grønnsaker, fisk og litt kjøtt ble ikke besørget av det offentlige på samme måten. Hungersnød var selvsagt alle herskeres største mareritt, og vi kjenner til flere slike fra historiske dokumenter. Med andre ord: mattilskuddet fra staten var absolutt nødvendig for den offentlige ro og orden.

Vannforsyninger var nest viktigst i en så stor by.

Normalt gikk folk til nærmeste fontene og hentet vannet derfra. Fontene fikk vann fra et stort reservoir som var tilknyttet en akvedukt. Og ved keisertidens slutt hadde Roma 11 akvedukter (mot republikkens 4) 247 reservoirer, 1.300 fontener (avmerket med en sirkel på Forma Urbis), 10 keiserlige bad, 15 nymfeer, 865 kommunale bad. De mest kjente vannledningene var Aqua Julia, Aqua Virgo, Aqua Claudia, Anio Novus, Aqua Traiana og Aqua Alexandrina. Vannledninger av bly utgjorde ingen reell trusel for helsen siden vannet hele tiden var i bevegelse og aldri sto stille. Fordelingen av vann mellom offentlig og privat behov var jevn, halvparten til hver. Brannkorpene hadde pumpemaskiner i tillegg til bøtter. Faktisk må vi helt opp til våre dager før Roma igjen fikk en så stor vannforsyning som det her er tale om, og dette blir den eneste begripelige målestokk for moderne mennesker. Hvor mye vann som må beregnes per innbygger er umulig å beregne.

Vann er knyttet til hygiene, selvsagt. Og hygienen i det gamle Roma var ikke den beste. For det første er klimaet dårlig. For det annet må luften ha vært svært forurenset: en røksy og en stank lå ofte over byen, noe som verst gikk ut over alle de som bodde i dalsøkkene (for eksempel Subura, som var beryktet for sitt dårlige klima). Vi skal huske at angelsykdommer florerte, barnedødeligheten var stor og gjennomsnittsalderen lav. Men offentlige latriner fantes i stort tall, de var

gratis, renslige og komfortable. Urinalene samlet veske i store tanker, denne ble solgt til garvere.

At det oppsto pest med jevne mellomrom forbauser ingen. Dessuten var Roma mest utsatt av alle antikke byer på grunn av den tette befolkningen. Historien kan fortelle om utbrudd under Nero, Domitian, Marcus Aurelius og Commodus. Den under Aurelius var verst. Det eneste remedium var å flykte byen - for de som kunne dette - og la sykdommen herje til den var slutt.

Hvor mange døde daglig i denne byen? Det var mange, og vi vet at begravellesvesenet var svært viktig. Keisertiden så derfor store offentlige gravplasser bli til utenfor byen; katakombene er del av en slik løsning. De offentlige krematoriene lå på Esquilinhøyden og bidro sikkert til å forurense ytterlige.

Et lyspunkt var alle dagene i kalenderåret som var viet festiviteter - leker: *ludi*. Disse var av mange slag, best kjent er dyrekamper, gladiatorkamper og hesteløp. Men teaterforestillinger og konserter var også svært populære. Festivalene er normalt knyttet til religiøse høytider, og dette er noe som griper inn i vår beretning på et senere stadium. Henrettelser var også knyttet til slike festivaler, etter gammel skikk. I det første århundret var det hele 77 festdager - fridager - i året. Dette stiger rundt 250 til hele 177, men hvor bokstavelig vi skal tolke et slikt siffer er vanskelig å si.

Et opphold på to år i denne byen ville gitt Paulus en føling med den rytme kalenderen satte, forskjellig fra den han var vant med fra de greske byene. Men han ville også fått føling med andre sider ved livet i Roma, de vi nettopp har omtalt. Alt i alt var dette en ny opplevelse for ham, atskillig mer utfordrende enn noe han hittil hadde opplevd i Antiokia, Efesos eller Athen. Roma var en virkelighet han neppe kunne forestille seg fra liovet i dne østlige delen av riket.

**Vel fremme fikk Paulus tillatelse til
å innkvarteres privat**

**sammen med soldaten
som skulle holde vakt over ham.**

(28: 16)

Lukas sier ikke et ord om hvem som gir denne tillatelsen. Derfor finner vi at en tekstvariant - den såkalt "vestlige" teksten - klargjør dette spørsmålet: "Da vi kom til Roma, overleverte kenturionen fangene til leirkommandanten, og Paulus fikk ordre om å finne en ordning for seg selv og soldatene som skulle vokte ham". Kommandanten kalles *stratopedarches* på gresk, og dette kan kanskje være en pekepinn. Er det tale om *princeps peregrinorum*, sjef for Castra Peregrinorum? Pretorianerprefekten Burrus kan vi trygt se bort ifra, dette var ikke en stor sak. Men dersom fangen ble overgitt til pretorianernes leirsjef - *princeps castrorum* - kan det likevel være tale om Castra Praetoria. Det kan også dreie seg om en lavere offiser i en annen leir. Han kan selvsagt ha tilbragt noen tid i leiren mens hans venner i byen lette etter et sted å bo, altså en midlertidig *custodia militaris*. Her ville han i så fall havne sammen med andre fanger som ventet på dom, kanskje også de han hadde reist sammen med.

Fikk han ha Aristarkos hos seg i denne ventetiden? Sikkert ikke.

Hadde Lukas selv høret med til personene inkludert i ordet "vi" (i "vi-dokumentet"), ville han ha gitt oss langt flere opplysninger enn de vi får.

Om de kristne fikk besøke ham i leiren, nytter det lite å spekulere over, men vi kan ikke se bort fra muligheten. Her var han trolig kvitt lenkene for en stund og kunne i hvert fall bevege seg litt på egen hånd.

Tekstvarianten bekrefter noe vi ellers måtte ha gjettest oss til (midlertidig opphold i en leir), og underbygger opplysningene hos Lukas: Paulus var ingen farlig fange og ble overlatt til seg selv inntil videre, riktignok under bevoktning. Denne formen for husarrest kalles for *custodia libera* og er godt kjent fra våre antikke kilder. Vi har møtt den tidligere i Caesarea Maritima (24: 23). Faktisk har vi en nøyaktig parallell i tilfellet en annen jødisk fange, en av høyere byrd: den senere kong Agrippa I, venn av Caligula og Claudius. Han satt i fangenskap i en

militærleir da Tiberius døde og ble straks overført til husarrest da Caligula overtok. I martyraktene finner vi også militærleire brukt som fengsel, som i tilfellet Perpetua og hennes trosfeller under forfølgelsen i Kartago i 203.

At Paulus fikk innvilget husarrest medfører ikke at han var en høystatusfange. Det kan like gjerne være tale om innflytelse fra de kristne i byen, eller romernes egen vurdering av situasjonen. Forvaring av denne art kan også ha med det faktum å gjøre at Paulus er romersk borger. Her er det tale om en fange som venter på å få saken sin opp for den keiserlige domstol, og ingen vanlig kriminalsak var det heller. Så lenge anklagerne ikke var i byen kunne ingen protestere mot en mild ordning

Soldaten som skulle passe på ham var en annen en den som hadde fulgt ham på reisen til Roma. Denne visste at han risikerte streng straff dersom fangen unnslopp. Derfor var Paulus lenket til ham om natten, kanskje også om dagen. Håndlenke på fangens høyre håndledd var det vanligste, men om natten kunne det være tale om fotlenke. I alle fall er det tale om en tynnere lenke.

Senere legender forteller ingenting om denne soldaten, i motsetning til hva tilfellet er med apostelen Peter: han omvendte sine fangevoktere i fengslet i Roma og døpte dem der. Sannsynligvis vil det være tale om flere soldater siden de trengte til et skifte nå og da. Hvordan det er å sove ved siden av en person man er lenket til, dag ut og dag inn, kan vi bare gjette oss til.

**Nå tilbragte Paulus to hele år
i det huset han hadde leid seg inn i.**

(28: 30)

De siste versene av Lukas' bok gir oss ikke nærmere opplysninger om hva som menes med å finne en privat ordning, bortsett fra at han leier seg inn i et hus. Vi blir nødt til å følge dette sporet så langt mulig.

Hvor fant han losji?

Svaret avhenger av hvor vi finner den jødiske og kristne befolkningen i

Roma. Det vil i praksis si: i Trastevere, langs Via Appia (utenfor Porta Capena), i Subura, og kanskje langs Via Lata (sagens Via del Corso). For Paulus trengte å bo så sentralt som mulig for å få kontakt med jøder og kristne. Vi kommer straks tilbake til denne geografiske fordelingen. La oss først se på de praktiske sider ved oppholdet - husværet.

Uttrykket "leie seg inn i et hus" peker mot en *insula*, en leiegård, bygget rundt et atrium, lik en moderne bygår i dag.

Leilighetene nederst ble sikkert for dyre for Paulus, og vi må heller lete etter ham i de øverste etasjene, det vil si fjerde eller femte, til nød også sjette. Det er bare tale om et par værelser med ett vindu hver, vinduer som ble dekket med matter eller forheng når solen eller vinden ble for sterk. Et lite illsted - et bekken i jern - fungerte som kjøkken, og i tilfelle brann var leiligheten sikkert utstyrt med en bønne sand og noen matter til slukning. Trappen ned vendte inn mot gårdsplassen, og den måtte alle benytte hver gang de skulle hente vann i atriet eller fra en fontene utenfor, eller gå på nærmeste latrine. Bad var det sikkert i en av de nærmeste blokkene. Opplysningen var ved hjelp av oljelamper, og de var bare i bruk om kvelden. Da var hele blokken full av mennesker som skulle lage seg mat samtidig, samtidig som skrik og skråll nådde opp til dem fra utestedene nederst. Dersom leilighetene hadde balkonger av det slaget vi ser i Ostia, ble disse sikkert brukt for å snakke eller krangle med naboer, eller for å luften meninger og gi råd til dem nederst. For i etasjen på gatenivå var det barer, spisesteder, butikker og verksteder. Straks det ble stille for natten, begynte bråket fra lastevogner og annen trafikk; ofte fikk disse hele blokken til å riste.

En slik leilighet var normalt umøblert da den ble leid ut, og det Paulus trengte av komfort var det de kristne som måtte bringe: en madrass eller matte til seng (og en til soldaten?), kanskje et lite bord, oljelamper, ildsted, sikkert også et nattmøbel. Men dersom soldaten måtte ut i et viktig ærende, ble da fangen lenket med en ekstra fotlenke til dørstolpen så lenge? Hvem tømte nattmøblet? Skjedde dette på den enkleste måten - ut vinduet eller fra balkongen? Det var slik man kvittet seg med det meste av avfallet, for gaten skulle være utstyrt med avløpsrør.

Kunne Paulus gå ut og inn som han ville? Her er også Lukas et taust vitne.

Husarrest medførte neppe at han måtte holde seg innendørs hele tiden, men soldaten måtte følge ham dersom han ville ut. Lenkene viste alle i blokken og i naboskapet at de her hadde med en fange å gjøre - var han av den farlige typen? Husverten var sikkert blitt gjort oppmerksom på at så ikke var tilfelle. Siden vi trolig befinner oss i et jødisk strøk med mange kristne ble fangen lett en attraksjon. Han kom fra Jerusalem, hadde sittet i arrest i Caesarea og var blitt hørt for slike høyheter som Agrippa og Berenike. Dessuten kjente han flere av prokuratorerne i Judaea. Kanskje hadde Aristarkos og noen av de andre fra Judaea klart å leie seg inn i nærheten, eller bodde de hos andre kristne i strøket?

Hvem finansierte oppholdet - to år i Roma ble sikkert dyrt?

Her får vi heller ingen opplysninger, og teoriene spriker mellom en bemidlet Paulus, en understøttet Paulus og en arbeidende Paulus. Dersom han bodde i et arbeiderstrøk med butikker, verksteder og boder kan han godt ha fortsatt med å underholde seg selv som sadelmaker. Men da vil valget av bolig henge sammen med behovet for å finansiere seg selv. Kanskje fungerte hans to værelser som verksted og butikk.

Hvilken militærleir soldaten tilhørte, får vi heller ikke vite - Lukas skriver ikke lærebok i romersk historie. Mulighetene er svært mange. Dersom soldaten kommer fra østen - Syria for eksempel - hadde de sikkert mye å snakke om. Var han uheldig, havnet han i selskap med en galler eller germaner, kanskje en brite.

Skal vi velge distrikt, er Porta Capena - *regio I* - et godt valg, for her finner vi at de kristne i ettertid mintes apostelens opphold i byen.

Strøket hørte nemlig under Domitillas katakombe som har mange fresker med Peter og Paulus, hver for seg eller sammen. Tradisjonen om at Paulus bodde hos Prisca og Aquila på Aventinen (i huset nær eller under kirken Sta Prisca), slik han hadde gjort det i Efesos, stemmer ikke med opplysningene hos Lukas, med mindre det da skulle dreie seg om et senere opphold nummer to. Det samme gjelder tradisjonene fra Sta Pudenziana. at begge apostlene var gjester hos senator Pudens (hverken han eller døtrene hans tilhører det første århundre, om noe i det

hele tatt). Begge disse tradisjonene skriver seg imidlertid fra strøk hvor det bodde både jøder og kristne - Porta Capena og Subura - skjønt andre strøk ikke kan utelukkes.

Tradisjonen som hevder at han bodde der kirken San Paolo alla Regola ligger idag (i Via Omonima), kan ikke regnes som pålitelig. Det interessante er likevel at her er vi i et laste- og lossestrøk ved Tiberen som sikkert huset fremmedarbeidere, kanskje også jøder, kanskje kristne. Her var et seilmaker- og sadelmakerstrøk i senere tider. Garving av lær fant sted like over elven, i Trastevere, hvor Synagoga Agrippinensis lå, trolig nær Pons Cestius (Ponte Sisto) ved Tiberøyen. Regola er det senere navnet på denne del av elvebredden, og vi kan ikke utelukke strøket, for tradisjonen hevder indirekte at Paulus arbeidet under oppholdet i byen. På denne måten er den av en viss verdi, samtidig som den plasserer apostelen i et innvandrerstrøk hvor han ville finne jøder og kristne.

**Tre dager senere
kalte han sammen
de ledende blant jødene i byen.
Og da alle var samlet,
sa han til dem:
"Brødre! Jeg hadde ingenting gjort
som kunne skade vårt folk,
og heller ikke krenket våre fedres skikker.
Likevel ble jeg arrestert i Jerusalem
og overlevert til romerne."
(28: 17)**

Hvem disse jødiske lederne var, hvor de opprinnelig kom fra og hva de visste om kristendommen fra før, er uklart. Det vi imidlertid vet fra mange hold, er at jødene klarte seg godt i romerriket. Dette skyldtes lange og gode forbindelser med Roma, slik vi hører om det allerede i makkabeerbøkene (se 1 Makk 14: 24: 15: 15-24).

For romerne hadde støttet jødernes frihetskamp mot seleukidene på 100-tallet f. Kr., og allerede på dette tidspunktet hadde mange av dem utvandret til Roma. De nøt Julius Caesars beskyttelse og Suetonius forteller at jødene deltok i hans begravelse. Augustus behandlet dem også godt, og Herodes den store nøt keiserens vennskap, noe som blant annet medførte at hans sønner ble utdannet i Roma, sammen med medlemmer av keiserfamilien.

Det var imidlertid mer slaver enn innvandrere som utgjorde bakgrunnen for den jødiske kontingenten i Roma.

For en rekke kriger i Palestina fyllte slavemarkedene rundt om, ikke bare på Delos, men også i Puteoli og Roma. Pompeius i 63 f. Kr., Gabinius i 57 og Crassus i 53 tok mange fanger som gjerne havnet i de store byene, noe historikeren Josefus omtaler. Det er i forbindelse med disse krigene at vi skal lete etter forklaringen på hvordan Paulus selv ble født i Tarsos: hans foreldre eller besteforeldre vil ha blitt fanger på 60- eller 50-tallet og formodentlig solgt til noen i Tarsos. For flertallet av slavene havnet i de nærmeste byene, de færreste nådde så langt som til Roma, skjønt disse ble tallrikere under og etter det store jødiske opprøret i 66 e. Kr. De nye slavene har sikkert overskygget den gamle kontingenten rent tallmessig. Filon sier at på hans tid (årene 70-90) var flertallet av jøder i Roma frigitte krigsfanger; han hevder også at de fikk borgerrettigheter, men dette er mindre sikkert.

Av alle nye og orientalske religioner var det jødedommen som kom best fra livet med romerne, for romerne var ikke antisemitter (grekerne var verre, for de praktiserte kulturtvang). Like fullt var jødene det helt store unntaket i romerrikets religiøse landskap: jødene var nemlig "ateister" i hedningenes øyne, de trodde ikke på gudene. Dette fikk de underligste uttrykksformer av sosial art: de var monogame, satte ikke ut barn, de var hygieniske, de hadde karitative institusjoner, de hadde egne matskikker og helligholdt en hviledag i uken, de praktiserte omskjæring av menn, årlig sendte de penger til templet i Jerusalem, der var det intet gudebilde og heller ikke noe gudsnavn, deres gud var *sine nomine*. Militærtjenesten var de oftest fritatt fra, siden denne bød på problemer grunnet både

matlover og sabbatsbud.

Ergo var jødene borgere av to stater: romeriket og Guds stat. Romerrikets guder eksisterte ikke i deres øyne: de bad for keiseren, men nektet å ofre til hans guddommelige sjel, hans *genius*.

Men den romerske *intelligentia* likte ikke at de skilte seg ut på denne måten. Forfatterne kommer med mange spydigheter angående sabbatsbudet, matlovene - særlig forbudet mot svinekjøtt- omskjærelsen ikke minst, og annet. Seneca hevder at deres gud er grisen. Cicero hadde i sin tid merket seg både dette med tempelskatten og jødenes samhold forøvrig, like fullt kalte han jødedommen en barbarisk overtro. Juvenal driver ap med dem i sine sartirer, han nevner uttrykkelig jødene rundt Porta Capena. Han påpeker at de er asosiale, isolasjonistiske og bare stoler på hverandre. Oppfatninger som disse kan tyde på en holdning som lett førte til falske anklager og vrangforestillinger (som de kristne i sin tur skulle bli arvtagere til). Når Horats nevner proselyttering, er dette ikke et vesentlig trekk ved vårt bilde. Ovid bemerker forøvrig at jødene holder butikkene stengt på sabbaten.

Helt stuerene var de derfor ikke i forfatternes øyne.

Jødenes tall er vanskelig å beregne.

De vanligste anslagene varierer mellom 20.000 til 50.000 dersom vi baserer oss på kilder som Josefus, Tacitus og filosofen Filon. Men deres sosiale status var ydmyk, det vitner også deres tilholdssteder om. For de er en underklasse av utlendinger. De er gresktalende, selv om mange av dem kan hebraisk. De nedstammer fra slaver, de aller færreste er borgere, selv om de aller fleste er frigitte. Altså finner vi dem i de strøk hvor det trengtes billig arbeidskraft og hvor de fleste innflytterne var å finne, områdene vi har nevnt: i Trastevere for de flestes vedkommende, men også langs Via Appia utenfor Porta Capena, langs Via Lata på Marsmarken, ikke minst i Subura.

Trastevere fremheves av våre kilder, for her var store havneanlegg, murstensproduksjon, håndverkere, møller, garverindustri, i tillegg til alle butikkene. Trastevere var i det hele tatt et arbeiderkvarter, den gang som idag, velegnet for

nykommere. Det kommer heller ikke som noen overraskelse å finne at denne regionen var den tettest befolkede i hele byen. Senere kataloger viser at i det fjerde århundre var her 4.405 boligblokker og bare 150 eneboliger, altså det laveste antall privathus i samtlige av Romas regioner. Trastevere var logisk nok preget av innvandrernes religioner: Dea Syria, Hadad, Sol fra Palmyra, Isis, Kybele, og andre.

Synagogene vitner om at vår geografiske og sosiale skisse er korrekt. For av Romas 11 synagoger ligger hele 7 i Trastevere. Ellers finner vi dem i Subura, langs Via Lata og Via Appia.

Ordet "synagoge" kan bety både forsamlingen og bygning. Derfor kan det være tale om at synagogen er en slags "huskirke", like mye som at det dreier seg om et ominnredet hus, kanskje et par etasjer i en leiegård, et slags "kirkehus".

Synagogenes navn forteller oss mye om jødernes sosialhistorie, selv om navnene kommer til oss fra 2.-3. århundre. "Augusteernes synagoge" er formodentlig den som ble brukt av frigitte jødiske slaver under Augustus, altså opprettet før år 14 e. Kr. "Agrippeernes synagoge" er trolig knyttet til Marcus Agrippas navn, av samme grunn. "Hebreernes synagoge" er sikkert eldst, siden denne er knyttet til en sproggruppe. "Herodianernes synagoge" går tilbake til 1. årh. f. Kr. "Volumnius' synagoge" er sikkert kalt slik etter en romersk vegjører, lik tilfellet var med Augustus, Marcus Agrippa og kong Herodes. Disse er de eldste. Andre navn vitner om stedet der disse jødene kom fra: Tripoli, Elea, Scina.

Intet synagogebygg er funnet i Roma, derimot har vi ett fra Ostia. Hvorvidt synagogene måtte ligge utenfor byens religiøse grenser - *pomerium* - er et interessant spørsmål. Denne sakrale bygrensen kan forklare plasseringen av synagoger i Trastevere, langs Via Lata og Via Appia, men ikke i Subura. På Paulus' tid fungerte neppe denne gamle republikanske ordningen, byen var blitt for stor og internasjonal til det.

De jødiske katakombene vitner om den samme geografiske fordeling og sosiale status.

De fleste ligger slik til at de betjener synagogene i utkanten av byen: Via

Nomentana (dem fra området langs Via Lata), Via Aurelia (for jødene i Trastevere), hele tre på Via Appia (fra Porta Capena). Synagogen i Subura bruker katakomben på Via Nomentana. Eldst er katakomben på Monteverde, like utenfor Porta Portuensis. Yrkestiteler fra gravinnskriftene vitner om den sosiale status vi har antydnet ovenfor. Innskriftene er rundt 500 i tallet og kommer fra 6 katakomber. De er på gresk og latin og sier mye om det kosmopolitiske miljø jødene tilhørte. Utsmykningen viser oss en litt mer liberal holdning til kunst enn det vi er vant til fra Palestina (vi finner avbildninger av dyr, for eksempel).

Har Paulus oppsøkt synagogene, for eksempel den i Porta Capena-regionen? Lukas hevder at det heller var jødene som kom til ham. Vi kommer tilbake til spørsmålet senere.

Men våre historiske kilder beretter også om problemer i forbindelse med jødene i Roma.

For de fikk føle romernes mistenksomhet allerede i 139 f.Kr., og i 19 e.Kr. tvangsutviser Tiberius 4000 jøder fra Roma til Sardinia, grunnet proselyttering. Men dette var intet varig forbud. Under Caius Caligula ble forholdet til romerstaten forsurmet ved at keiseren forsøkte å "flytte inn i" Jerusalems tempel, han ville tvinge jødernes navnløse gud til å dele plassen med seg selv (som en inkarnasjon av Jupiter). Dette ble aldri realisert, siden Caius ble myrdet før planen ble satt ut i livet. Men hans etterfølger Claudius fordrev jødene fra Roma i år 41 eller 49, skjønt dette neppe gjelder alle, de var for tallrike til det.

Utvisningen skyldes angivelig bråk i synagogemiljøet, og dette bråket kunne knyttes til et bestemt navn - Krestus - som i og for seg er et vanlig nok slavenavn (Krestus betyr "nyttig", "god", "anvendbar"), men som lett kan knyttes til kristendommens ankomst i Tiberstaden (Krestus og Kristus ble uttalt helt likt). Og synagogebråk bragte kristendommen med seg overalt hvor den spredte seg, det er noe Lukas understreker i sin bok om apostlenes gjerninger (for eksempel i Lystra, Filippi, Korinth, Efesos). Men opplysningen behøver ikke henspille på de kristne, og Claudius' edikt ble maktesløst straks keiseren var død (54).

Under Nero finner vi noen berømte sympatisører i Roma: Pomponia

Graecina og Poppaea Sabina. Vi kommer tilbake til disse senere.

Hva kan vi si om kristendommen i Roma på det tidspunktet Paulus kommer hit?

Vi har mye tidlig kristen litteratur fra Roma, men ingenting så tidlig.

Markusevangeliet er knyttet til Roma siden Markus skal ha vært Peters tolk i byen, ifølge Papias. 1. Peters brev reflekterer kanskje katekesen i Roma, men på et senere tidspunkt enn 60-tallet. Hebreerbrevet kan også ha en romersk proveniens, i likhet med det apokryfe Barnabas' brev. Klemensbrevene er helt sikkert romerske, men fra slutten av århundret. Like etter kommer Ignatius av Antiokias brev til romerne. Derfor sitter vi tilbake med Paulus' eget bidrag til denne bykirken - Romerbrevet. Men noe kan vi slutte oss til ut fra det kartet vi nettopp har oppskissert av jødedommen i Roma.

De kristne kom hit som jøder, langs handelsrutene, som innflyttere og arbeidere, eller slaver. Derfor fant vi dem også i Sidon og Puteoli. Kristentroen har de tatt med seg fra østen. De er del av synagogeverdenen som messianske jøder. Og med unntak av mulig bråk under Claudius har dette fungert greitt. Romerske myndigheter kjente neppe til denne varianten av jødedommen - ikke ennå.

Hvor mange de er vet vi ikke, men av en jødisk kontingent på 40-50.000 kan det ha vært tale om et tusentall på Paulus' tid, kanskje mer, kanskje mindre. De har levd som jøder i Roma, i de jødiske distriktene og arbeidet lik dem, noe som medfører at hovedtyngden har vært i Trastevere. De har vært fremmedsproglige og hatt orientalske eller greske navn. Det er altså disse som har mottatt beskjed fra Puteoli og kommet ned Via Appia for å hilse apostelen.

De har vært organisert i primitive huskirker på dette tidspunktet, for det er det bilde vi får av dem fra Lukas.

De møttes hjemme hos dem som hadde best plass for særkristne riter som dåp og nattverd. I tillegg til disse kom all undervisningen. De behøver ikke på noen måte å ha brutt med synagogeverdenen, alt tyder på det motsatte, men de er mer enn denne, for å si det slik. Og i Roma vil dette ha medført at de møttes i

leiligheter i en boligblokk i et jødisk strøk, slik vi har plassert Paulus i strøket Porta Capena (eller i Regola?). Lukas nevner boligblokker i Alexandria Troas, der Eutychius falt ut vinduet i tredje etasje da Paulus preket (20: 7-12). Huskirkene medfører imidlertid at kristendommen i Roma må ha vært ganske atomisk i sin struktur, slik vi også ser det senere. Det var atskillig vanskeligere å samle hele bykirken her enn det var i for eksempel Antiokia og Efesos. Dette ble senere en utmerket grobunn for friksjoner og teologiske variasjoner, for ikke å si heretiske og sekteriske tendenser, slik vi ser det på 100-tallet.

Det som skulle bli et problem var selvsagt at den vanlige romer, og myndighetene i særdeleshet, ikke visste hva de kristne foretok seg. For de hadde ikke et offentlig ansikt, det hele var privat, om ikke hemmelig. Og dette kunne bli en sosial høyrisikofaktor. Når romerske forfattere begynner å kommentere kristendommen, er det med de samme ord og vrangforestillinger som jødene stadig ble møtt med. Jo mer usynlig de kristne var, desto større fare for misforståelser. Kristendommen i Roma får ikke et ansikt utad før keiser Konstantin gjør slutt på forfølgelsene. Inntil da kjenner vi dem utelukkende fra katakombekunsten, og den kommer lenge etter at Paulus var her.

Dette er en bykirke han altså kjente til, men ikke hadde vært med på å grunnlegge.

Hvordan kjente de ham?

Var det gjennom besøkende eller nye innflyttere til byen? Var det kanskje fra brevet Paulus hadde skrevet til dem, det som Lukas aldri nevner i sammenheng med Romaoppholdet?

Romberbrevet er skrevet fra Korint tre år før apostelen kommer hit. Det ble sikkert diktert etter arbeidstid og i lyset fra en rykende og illeluktende oljelampe eller to. Han skrev det ved Tertius' hånd, og lot ham også etterlate seg en signatur. Men vi vet ikke om brevet kom frem til mottageren, selv om det jo ble bevart og kopiert i århundrene som fulgte. Heller ikke vet vi om det ble lest. I fall så skjedde, vet vi ikke hvor mange som leste det. Brevet er Paulus på sitt beste. Han forsøker å forklare jødekristne i Roma - og alle jøder i byen forøvrig - at

kristendommen ikke må ha samme form som jødedommen. Det store spørsmålet er Moseloven - gjelder den for kristne? Er det nødvendig å gå via Moses for å bli kristen? Han gir oss en nyansert diskusjon, og har sikkert brukt lang tid på å diktere brevet. Det gir også uttrykk for at han lenge hadde hatt til hensikt å besøke rikshovedstaden.

Den Paulus som kommer hit i år 60 har stiftet mange bymenigheter, i Tyrkia som i Hellas. Han er spesialist på problematikken med de hedningekristne, konvertittenes tilfelle. Selv om disse er i mindretall, er de viktige for Paulus, for det er de som viser veien fremover, ikke jødene. Hedningekristne og hedningekristendommen har i Paulus fra Tarsos funnet sin største forsvarer. Og det ble denne formen for kristendom som kom til å kristne romerriket, ikke jøde kristendommen. Paulus er med på å sette ordet "Gud" fri fra nasjonale, kulturelle, etniske og geografiske stengsler og gi det til hvermann. Han opplever dette selv som en ny skapelse, som at en ny menneskehet blir til (Rom 5: 12). Hans budskap er gjennomgående dette: her er ikke jøde eller greker, ikke slave eller fribåren, ikke kvinne eller mann, ikke fattig eller rik - for her er alle like i Kristus (sml. Gal 3: 28 og Rom 12: 4). Ikke underlig at keiser Konstantin så kristendommen som den helt store sementerende og forsonende faktor i et samfunn som var splittet og delt på langs og på tvers. Og de første huskirkene var begynnelsen på dette religiøse og sosiale eventyret, utopisk i sine implikasjoner.

I dette stadiet var det trolig husverten/vertinnen som var den sentrale figur, siden kommer presbyterne og diakoner til som egne embeder, til sist også biskoper (ikke før 170-tallet). For hedningene vil huskirkene sikkert ha artet seg som mysteriesamfunn, filosofiske skoler eller eksotiske klubber, kanskje ganske enkelt en slavereligion, for fattigdom er et gjennomgangstema i den kristne litteraturen vi har angående Roma (sml 1 Klem 55: 2). Og vi finner at dette blir anført mot dem: hvorfor er alt så hemmelig, hvorfor ingen kultobjekt, hvorfor intet tempel, hvorfor ikke offentlige møter? Dette leser vi hos Minucius Felix.

Hvor mange av disse husmenighetene som har hørt Paulus' brev lest høyt på samlingsdagene, er selvsagt umulig å si.

**De avtalte så en dag med ham,
og møtte frem der han bodde,
enda fler enn første gang.
Han forklarte da alt for dem,
vitnet om Guds rike,
og prøvde å vinne dem
for troen på Jesus,
ut fra Moseloven og profetene;
det varte fra tidlig morgen
til sent på kveld.
Noen lot seg da overbevise av hans ord,
mens andre forble vantro,
og de skiltes uten å være blitt enige.
(28: 23-25)**

Paulus var med andre ord en utypisk jøde, slik Jesus hadde vært det før ham. Han var hellenistisk jøde og palestinsk teolog på samme tid. Og det var nettopp dette den unge kristne kirke trengte. Av samme grunn spittet han synagoge verdenen overalt hvor han kom. Derfor splittet han den også her i Roma, slik Lukas forteller da han møtte de jødiske lederne: noen lyttet til ham - andre takket nei.

Romerbrevet handler om alt dette - men sier det oss noe spesifikt om de kristne husmenighetene i Roma? Får vi vite noe helt konkret om dem han skriver til?

Alt avhenger om kapitel 16 er del av det opprinnelige brevet eller ikke. Og det kan det umulig ha vært.

For her er for mange navn til at dette kan dreie seg om en bykirke han ikke kjenner. Her er 28 personer nevnt ved navn, 8 kvinner og 18 menn, 12 fra østen, som Paulus kjenner fra før, og hele 16 har greske navn. Kvinner er svært synlige i denne navnelisten, som i de andre paulusbrevene. Men dersom romerbrevets

kapitel 16 ikke er stilet til de kristne i Roma, hvilket brev er det da tatt fra? Et brev til Efesos, i all sannsynlighet. Det er med andre ord huskirkene i Efesos vi leser om i kapitel 16. Dette blir del av den såkalte "efesiske hypotesen" og kan forklare et større historisk mysterium.

Romerbrevet er i alle fall bevis på at Paulus tok bykirken i Roma på alvor - den var tross alt den største i hele riket. Hit måtte han simpelthen komme, slik også Lukas fremstiller det, ikke minst for å redde kristendommen fra å synke tilbake til jødedom. Han visste at faren for dette var reell overalt, også i Roma. Dessuten var byen et opplagt utgangspunkt for hans planlagte misjon til Spania, noe han selv sier i brevet (Rom 1: 10-15; 2:16; 15: 24; 28). Han sier faktisk mer enn dette, nemlig at Roma var et transittsted på vei til Spania.

Slik hadde han tenkt seg det.

Nå satt han som fange i en insula et sted nær Porta Capena og forsøkte å forklare jødene hva som var likheten og forskjellen mellom jødedom og kristendom. Og her gikk det som overalt ellers: noen trodde ham, andre ikke.

Hva med brev *fra* dette første Romaoppholdet?

Har vi såkalte "fangenskapsbrev" som kan skrive seg fra husarrestens dager? Med "fangenskapsbrevene" menes Filipperebrevet, Kolosserbrevet, Filemon og Efeserbrevet, som nevnt ovenfor. Siden Lukas forteller at det første oppholdet var en mild form for arrest, er det vanskelig å plassere fangenskapsbrevene i de årene vi her beskriver (60-62). De passer bedre fra et Romaopphold etter bybrannen (i 64). Men brevene kan selvsagt plasseres i Efesos eller Caesarea.

Ett viktig spørsmål dukker opp i vår sammenheng - hva med apostelen Peter? Han er like mye knyttet til Roma som Paulus er det.

For Peter skal ifølge den kirkelige tradisjon ha bodd i byen i 25 år og ha lidd martyrdøden samme år som Paulus (i 67), ifølge Hieronymus og Eusebius. Han ble korsfestet i Vatikanet og begravet der hvor keiser Konstantin senere reiste den første basilika til hans minne. Peters opphold knyttes til mange steder rundt om i byen: det mamertinske fengsel, Via Appia, Forum, Esquilinhøyden. Hans tolk

skal ha hett Markus, og evangeliet av samme navn stammer fra samme person (ifølge biskop Papias).

Det er umulig å etterprøve alle disse opplysningene, vår informasjon er for beskjeden til det. Men at Peter kom til byen og døde der, er det ingen tvil om.

Var han her under Paulus' første opphold?

Ifølge senere kilder kom han hit i keiser Claudius' regjeringstid (41-54). I fall dette er riktig må de to ha møttes. Men de vil har tilhørt to forskjellige retninger innen primitiv kristendom: Peter passer best inn i det jødekrystne miljøet i Trastevere, mens Paulus er spesialist i hedningekristendom og passer bedre ved Via Appia, veien som fører østover til hans gamle misjonsmarker.

For i den romerske tradisjon er det alltid tale om at kirken har to utspring: jødedommen og hedendommen. Disse helt forskjellige røttene dukker gjerne opp der apostelfyrstene, som de kalles, er fremstilt. To noenlunde samtidige mosaikker viser dette helt tydelig. Den første er i Sta Pudenziana. Her er Peter og Paulus fremstilt på hver side av den tronende Kristus sammen med resten av apostelkollegiet. Bak dem står to kvinneskikkelser, feilaktig identifisert som Pudenziana og Praxedes, konsul Pudens' to døtre. Men det er heller tale om romakirkens to ansikter: jødene og hedningenes. For disse kvinneskikkelsene går igjen i den store dedikasjonsinnskriften over hoveddøren i Sta Sabina, og her er de identifisert med ordene: *ex circumcissione - ex gentibus*. Kirken - *ecclesia* - er selv alltid fremstilt i en kvinnes skikkelse.

Hvordan gikk det så med Paulus og han sak?

Lukas sier ingenting om dette, men gir oss inntrykk av at Paulus slapp fri etter to år. Om saken kom opp, hvordan den eventuelt artet seg - dette er ting vi ikke vet. Kirkehistorikeren Eusebius hevder at Paulus slapp fri, men kom tilbake til Roma og ble martyr der.

La oss se på mulighetene som foreligger.

Den første er at saken aldri kom opp, av den grunn vi har nevnt tidligere:

anklagerne fra Jerusalem annfant seg aldri i Tiberstaden. Er det derfor Lukas understreker et slags forhør for de jødiske lederne i Roma? Er det her den egentlige rettsaken finne sted, fordi det ikke ble noen sak i denne omgang? En annen grunn til at saken ikke kom opp kan ha vært rettsapparatets arbeidsbyrde, at det var for mange saker og at enkelte simpelthen måtte henlegges. Lukas støtter indirekte denne teorien når han lar de jødiske lederne i Roma si at "vi for vår del har ikke fått noe brev angående deg fra Judea, og ingen av de brødrene som er kommet hit, har hatt noe bud å overbringe eller noe ufordelaktig å si om deg" (28: 21).

Den andre muligheten er at anklagerne innfant seg og at saken gikk sin gang, men med samme resultat som i Caesarea - Paulus var uskyldig.

Myndighetene har selvsagt fått saksdokumentene overlevert av Julius like etter ankomsten til Roma, inkludert skriv fra Felix og fra Festus, Lysias' brev og rettsreferater. Slike dokumenter nevnes flere ganger (23: 25-30; 25:26). Skrivene fra Lysias og Felix må ha gått i fangens favør siden Festus strever med å få noe på ham, og det har sikkert referatet fra møtet med Agrippa også ha gjort, siden hensikten med møtet var å la Paulus gå fri. Og det hadde han gjort dersom han ikke hadde appellert til høyesterett i Roma.

Hvem hørte i så fall saken? Forskjellige instanser er blitt foreslått. Nero hørte ikke saker selv, i motsetning til sine forgjengere, men selv om han hadde gjort dette, ville saken sikkert ha vært for triviell, slik dokumentene antydte. Altså ville saken gått til en dommer/jurist knyttet til høyesterett.

Hvorfor tok det hele to år?

Det kan skyldes avstander, reiseproblemer, uforutsette vansker, og lignende. Det kan like gjerne skyldes rettsapparatets sene gang.

Det er selvsagt blitt foreslått at Lukas kan ha dødd før saken kom opp, og at boken ender som den gjøre av helt naturlige grunner. Men dette er og forblir spekulasjon. Det er mer sannsynlig å anta at forfatteren av Apostlenes Gjerninger vet at leserne kjenner slutten på historien - men den kom noen år senere. At boken selv er skrevet som et forsvarsskriv for Paulus når saken endelig kom opp, er en

fascinerende tanke, men ikke mer.

Eller står saken annerledes? Kan det tenkes at bokens siste kapitel - eller kapitler - gått tapt?

Det virker heller ikke sannsynlig, all den tid boken ender optimistisk og i tråd med det som var Paulus' intensjon, å komme til Roma. Men selv sier han i brevene at Roma er en innfallsport til å virke lenger vest, i Spania.

Var det dette som skjedde?

Dersom han nå var en fri mann igjen, var det kanskje på høye tid å komme seg videre, for nyhetene fra Jerusalem var urovekkende i år 62. Der skulle en ny guvernør avløse Festus. Men i tidsrummet mellom disse to embedsmennene hadde det høyere presteskapet rett og slett tatt lov og rett i sine egne hender og henrettet en av de kristne lederne i Jerusalem. Og han var ingen annen enn Herrens bror Jakob, Paulus' gamle rival.

Det var nok et klokt trekk fra Paulus' side å reise til Roma og sky Jerusalem. Men at Roma også kunne bli en trusel, fikk han erfare noen år senere. Først venter et møte med nye trakter.

KAPITEL 6

Mellomakt

**Paulus setter kursen for Spania,
som en fri mann.**

**Deretter følger en ny reise
i Egeerhavet
og Hellas.**

**Når han omsider er tilbake
i Roma igjen,
er byen blitt herjet av brann,
den verste i Romas historie.**

**I mellomtiden har også mye skjedd
med Nero.**

**Han har nå frigjort seg
fra alle sine overformyndere
og kan endelig gjøre slik han selv ønsker.**

**Da fikk Paulus et syn.
Herren sa til ham:
"Paulus, dra avsted og vær
læge for de som er i Spania".**

Dette sitatet stammer fra en av versjonene i de apokryfe Petrusaktene; de fortsetter den historien som Lukas avbrøt så brått og er trolig skrevet i Roma rundt 190. Selv om de handler om Peter, finner vi nye opplysninger om Paulus, begge hører jo til i en romersk sammenheng. Opplysningene fyller derfor ut bildet vi allerede har dannet oss.

Dette er imidlertid ikke det eneste vi hører om en reise til Spania, for vi har sett den omtalt som fremtidig misjonsprosjekt i Romerbrevet (15: 24) der Paulus skriver fra Korint: "Men nå, da jeg ikke lenger har noe å gjøre i disse trakter, og jeg samtidig i flere år har lengtet etter å komme over til dere på min vei til Spania..." Slik var det han tenkte seg et besøk i Roma.

At han faktisk dro vestover som en fri mann etter Romaoppholdet, hører vi ekko av i 1 Klemensbrev 5: 7: "Misunnelse og strid ga Paulus anledning til å vise hvordan man vinner seiersprisen for utholdenhet. Syv ganger bar han lenker. Han ble landsforvist og han ble stenet. Han ble budbærer både i Østen og Vesten, og han oppnådde ekte berømmelse for sin tro. Han lærte hele verden rettferdighet, og han kom til Vestens ytterste grenser og vitnet for makthaverne". Disse linjene er skrevet bare noen tiår etter apostelens død, i siste halvdel av 90-tallet, av en presbyter i Roma ved navn Klemens, som skriver til kirken i Korint. Han kan godt ha kjent Paulus personlig og vært vitne til forfølgelsene etter brannen.

Derfor må vi lese de apokryfe Petrusaktene i lys av disse tidligere utsagnene: Paulus' uttrykte ønske om å dra vestover (i Romerbrevet) og presbyteren Klemens' bekreftelse av at så skjedde (i hans første brev til korinterne).

**Og de kom til havnen,
noen på ridedyr,**

**noen til fots,
mens andre
seilte ned Tiberen.**

Petrusaktene nevner her tre måter å komme seg til havnen - Portus - på, den lå der hvor Fiumicino flyplass ligger idag, altså ved siden av havnebyen Ostia. At dette vitnesbyrdet fra rundt år 190 kan inneholde historiske reminisenser fra apostelens første opphold i byen, er fullt mulig. Dersom Paulus dro videre til Spania våren 62, har han tatt ombord på et skip som dro via Sardinia til Tarraco eller Valentia. Dersom han dro vinterstid og havet var stengt for ferdsel, måtte han ta Via Aurelia til Nikea, Marsilia og Narbo i Gallia for å komme ned til Tarraco. Dette er det naturligste mål i første omgang, siden Paulus var avhengig av havnebyer i sitt arbeid som misjonær.

Han dro helt sikkert ikke alene, og vi kan trygt gå ut ifra at noen av hans faste medhjelpere fulgte ham på denne etappen, kanskje de samme som fulgte ham til Roma og bisto ham under oppholdet der.

Havnebyen Ostia har ikke hatt interesse for Paulus' strategi siden det ikke var en innvandringsby, men en forretningsby og et banksenter, orientert vestover (Gallia, Spania); Puteoli var orientert østover og var et mye viktigere sted i kristen sammenheng. Dessuten var han tvunget til å holde seg i Roma under det første oppholdet, og Ostia var ikke aktuell som misjonsmark. Vi kjenner heller ikke til kristendom her i det første århundret. Det var først da havnen - Portus - ble utbygget under Trajan og Puteoli ble mindre enerådende, at her oppsto større kontakt med østen. Den tidligste kristne gravinnskriften er fra 192. Men arkeologien har avdekket en synagoge, noe som alltid åpner for muligheten av en kristen start i byen. Den ligger utenfor bykjernen, helt i periferien, og vitner om beskjedne kår.

Vår interesse i Ostia er først og fremst som vindu inn til Roma selv - et Roma i miniatyr. Dette ser vi av bystrukturen, dens mange leiegårder (*insulae*), privathus, toiletter, bad, teater, basilica, forum, og lignende. Ostia er langt

nyttigere enn Pompeii og Herculaneum på grunn av nærheten til Roma. Byen ble heller ikke ødelagt av oversvømmelser, for klimaet var stabilt i antikken og de store problemene som Tiberen kunne skape, kom først i middelalderen og i moderne tid.

Dersom Paulus kom til Ostia på vei til Portus, var det altså ikke for å gjøre byen til en ny misjonsstasjon. Den ble for ham et gjennomfartssted.

Om oppholdet i Spania vet vi ingenting - og det hjelper heller ikke å spekulere. Dersom han forkynte i synagogene i byene der, kom han opp i sprogvansker. For her er han ikke lenger i den gresktalende verden, her vil han trenge tolk, latin er utbredt.

Hva gjorde Paulus etter Spania? Finner vi i litteraturen spor av aktiviteter etter år 62?

Den eneste pekepinn vi har er tre brev som ikke alle stammer fra apostlenes egen hånd, men som har en historisk ramme som kan være autentisk.

I de såkalte "pastoralbrevene" (1 - 2 Timotheus og Titus) hører vi ekko av andre reiser, reiser i gammelt terreng. For her finner vi ham tilbake i Egeerhavet, på Lilleasiakysten og i Hellas. Det første stedsnavn som dukker opp er Kreta.

**Når jeg lot deg bli igjen på Kreta,
var det for at du skulle ta deg av alt det
som ennå ikke var bragt i orden,
og sørge for å innsette presbytere i hver by.**

(Titus 1: 5)

2 Timotheos er det brevet av de tre som kan være autentisk. Og her finner vi opplysninger om en reise vi ellers ikke kjenner til, men som passer inn i bildet dersom vi etter Spania og Kreta følger Paulus til Lilleasia:

Når du kommer,

**ta med deg den kappen
jeg lot være igjen i Troas hos Karpos,
og bøkene, særlig pergamentene.
(2 Tim 4: 13)**

Han beveger seg i en sirkel, får vi inntrykk av, og er altså på vei tilbake til Roma. Derfor kommer ikke opplysningen i Titus 3: 12 som noen overraskelse. Der ser vi at han legger veien til Italia over Illyricum, kanskje har han fulgt Via Egnatia fra Filippi og helt hit:

**Så snart jeg har sendt Artemas til deg,
eller Tykikos,
så skynd deg å komme til meg
i Nikopolis.**

Nikopolis ligger i den vestlige delen av Hellas, mot grensen til Albania etter det moderne kartet. Området ble kalt Illyricum og vender mot Italia, derfra kan han ta skip til Brundisium straks havet er åpent igjen.

Da er vi kommet ut på vårparten i 64 eller 65, senest i 66.

I fall 65 eller 66 er året da han vender tilbake til Roma, er mye skjedd mens han var borte, ting som skulle få de aller største konsekvenser for de kristne der, og for ham selv. Men før vi ser på disse begivenhetene, kan det være klokt å følge med i det som skjedde i keiserens liv disse årene. På en underlig måte følger han og Paulus hverandre, for Nero går langsomt men sikkert mot sin undergang. Dette er tragisk og skyldes hans unge alder, samt trekk i hans egen karakter.

Vi skal se på noen av disse faktorene, for Nero utgjør en slags bakgrunnskulisse til mye av det som følgerr. For når Paulus kommer tilbake til Roma engang i 64 eller 65 (til nød i 66), er den unge keiseren blitt en langt mer egenrådig skikkelse.

Mordet på Agrippina i 59 hadde ført til større behov for selvstendigjørelse fra alle som var Neros forestatte eller formyndere. Her sto skjebnen ham bi, for pretorianerprefekten Burrus døde av naturlige årsaker allerede i 62 og Seneca trekker seg tilbake fra politikken samme år (han begår selvmord i 65). Båndet til enhver autoritet er borte for godt. Disse to hadde vært gode medhjelpere, og diplomati og fredsbestrebelse hadde preget Neros regjeringstid så langt. *Pax Romana* var synlig for alle takekt være det faktum at Janustemplet var stengt.

Som ny pretorianerprefekt utnevner han den ambitiøse og brutale Tigellinus. 62 er også året da *majestas* - majestetsforbrytelse - ble gjeninnført og brukt mot flere av senatorene (Sulla, Plautus, Silanus).

Samme år skiller keiseren seg fra sin første hustru, Octavia, og styrker forholdet til Poppaea Sabina. Octavia endte sinde dager på Pandateria (Pantelleria) hvor hun ble tatt av dage 9/6 samme år. Folkets protester hjalp lite, for det hadde vært et barnløst ekteskap. Dessuten var ekteskapet dømt til å bli ulykkelig, for Neros kjærlighet var Acte, som hadde vært hans elskerinne gjennom mange år, og som var en imponerende kvinne, opprinnelig en frigiven slave fra Lilleasia. Hun overlevde faktisk samtlige av Neros hustruer, og ble den som begravet ham til sist.

Nero fikk en datter - Julia Augusta - med Poppaea allerede i januar 63, men hun ble bare fire måneder gammel.

Samtidig finner vi Nero aktiv som byggherre i disse årene: Claudianum, Portus, et nytt palass på Palatinen, et større bad på Marsmarken, er noen av hans prosjekter. Det nye palasset - Domus Transitoria - gikk fra Palatin til Velia og Oppium (hvor han hadde luksusvillaer), og rester av dette er å finne under Rabirius' palass og templet til Venus og Roma. Men det ble med forsøket, siden bybrannen i 64 satte to streker for prosjektet.

Det som er den røde tråd i den unge keiserens utvikling i den tiden Paulus er borte fra byen, er at hans kunstneriske aktiviteter går over fra å være et helt privat anliggende til å bli offentlig. Dette likte folket, mens senatorene og aristokratiet forøvrig fortvilte. Nero hadde studert sang og lyrespill, han både deklamerte og

komponerte dikt og var generelt temmelig teatergal. Dessuten elsket han å kjøre firspann. Nå kommer alt dette til overflaten, siden de som hadde holdt ham i tømme alle var borte. I og for seg er dette positivt, for Nero hatet grusomheter og unngikk derfor gladiator kamper, han var i utgangspunktet fredelig av natur.

Vi må tilbake til år 60 for å se begynnelsen til det som følger.

For ved innstiftelsen av festivalen *Neronia* er det en slags miniatyrolympiade han iscenesetter på romersk jord, skjønt han hadde gjort et tidligere forsøk i 59, med ungdomsfestivalen *Juvenalia*. Keiserfamiliens private eiendommer i distriktet som kaltes *Ager Vaticanus* ble benyttet til lekene. Disse innbefattet teater, et sirkus som Caligula og Claudius hadde bygget, haveanlegg, bad, gymnasium, villaer og annet. Det var her - på privat domene - at han utfoldet seg ved å delta i lekene. Han deltok ikke selv i år 60, men kom til å gjøre det under gjentagelsen i 65. Dessuten var deltagere stort sett grekere under den første festivalen.

I 64 kaster han alle hemninger og opptrer for første gang offentlig som sanger, i Napoli. Det skjer på det romerske teatret som vi ser rester av under den gamle bydelen. Hans opptreden ble selvsagt en stor suksess, ikke minst fordi den fant sted i en gresk by. Her følte han seg hjemme. Men det hører med til historien at taket i teateret kollapset like etter at han og hans følge hadde gått, dette som følge av jordskjelv.

Forøvrig tilbringer han mye tid i sine private villaer rundt om: i Baiae, i Sublaqueum (Subiaco) og i Antium (Anzio), hvor han var født. Og det er når han hviler ut etter strabasene i Napoli at nyheten når ham om at Roma herjes av brann. Dette hadde skjedd mange ganger, og han tar det hele med stor ro. Men så viser det seg at denne gangen er brannen verre enn noe man har sett tidligere.

Keiseren skynder seg derfor til hovedstaden for å ta ødeleggelsene i øyesyn.

KAPITEL 7:

ROMA EFTER BRANNEN

**Paulus kan ha kommet tilbake til Roma
like før eller etter brannen,
den verste bybrann vi kjenner fra antikken
i fredstid.**

**Det han fant var en herjet by,
særlig gjalt dette boligkvartalene.
Det offentlige og helligste rom var spart,
ellers var det spor av ødeleggelse overalt.
Men det verste var det som fulgte etter brannen.
For da ble de kristne utpekt
som ildspåsettere.
Og de ble straffet slik romersk lov krever
at ildspåsettere skal.**

Historikeren Tacitus beskriver i sine Årbøker (*Annales*) hvordan brannen forløp. Det han sier er dette:

Brannen begynte natt til 19. juli i noen lagerrum i den delen av Circus Maximus som vender mot Palatin og Coelio. På grunn av vind og varmt vær sto snart den ene siden av Circus i flammer, for bare underetasjen var av sten, de øvre etasjene var bygget av tre. Murrestene vi ser på stedet idag og som vender mot Piazza Capena, tilhører disse lavere strukturene, men brannen begynte under dagens bakkenivå (selve veddeløpsbanen ligger 9 meter under dette).

Først herjet flammene i flere dalsøkk mellom høydene, der folk bodde. I første omgang gjelder dette Porta Capena, dalsøkket mellom Coelio og Palatinen, hele Kolosseumdalen (spor av brannen er å finne under S. Clemente i det uutgravde stratum som ligger under de romeske husene), osv. Men så begynte ilden å klatre oppover, for så å bevege seg nedover igjen. Ingenting kunne stanse ildens fremmarsj, for gatene var trange og snodde seg overalt uten noen form for planmessighet. Slukningsarbeidet var nesten umulig. De som forsøkte å slukke, ble dessuten hindret av folk som handlet på ordre fra høyere hold; det var også dem som hjalp til å spre ilden, så hevdet i hvert fall ryktene. Man fikk først kontroll over ilden etter seks dager, og da hadde man revet større boligområder for å hindre videre spredning. Men så tok den seg opp igjen, og denne gangen verre enn før. Først 27. juli roet brannen seg. Da var bare fire av byens fjorten regioner intakte, mens tre var totalskadd (deriblant Palatin) og de syv resterende var stygt herjet.

Brannen i 27 e.Kr. hadde svidd av Coelio, men heller ikke mer. Brannen i 36 var mer omfattende, men ingen katastrofe for byen. Vi må til år 80 før vi igjen finner en større brann, men den ble likevel ikke så alvorlig, selv om Kapitol gikk opp i røk. De daglige småbranner som oppsto rundt om i leiegårdene, kunne lett bekjempes av byen brannkorps (*vigiles*) og utgjorde ingen større trusel.

Det som skjedde i 64 var altså av en uhørt størresorden.

Mange templer og andre offentlige bygg strøk med, slik Tacitus nevner i sin katalog, dette fordi de ikke var skjernet av en mur, men lå helt åpent til og lett ble flammens rov. Historikeren Suetonius nevner brannen, men beskriver den ikke; han virker mest opptatt av folkesnakket som hevdet at det var Nero selv som hadde stukket byen i flammer for å kunne bygge en vakrere by. Tacitus er langt mer kritisk til folkesnakket og sier at ingen vet om dette var en ulykke eller ikke. Hva gjengene som hindret slukkingen angår, sier han at de like godt kunne ha vært ute

for å plyndre. Men han sier også at folket la skylden på Nero, som derfor måtte finne syndebukker for å renavaske seg. Og slik blir den første kristenforfølgelsen et faktum.

Men før vi ser på denne, er det viktig å ta et overblikk over situasjonen slik den var da Paulus kom tilbake til byen.

Den som drar ut til EUR, til Museo della Civiltà Romana, for å studere professor Gismondis modell av keisertidens Roma, vil tydelig kunne se hvor utsatt distriktet Porta Capena lå under denne bybrannen. Det var her vi plasserte Paulus under det første oppholdet. Trastevere - *regio XIV* - ble derimot spart, den lå jo på andre siden av elven, og slik ble ikke flertallet av de kristne berørt. Esquilin og Kapitol ble begge spart, men det gjorde ikke de to Aventin-høydene som ligger ned mot Circus Maximus og langs Via Appia utenfor Porta Capena (Piccolo Aventino).

Det faktum at Neros nye palass (Domus Transitoria) ble avsvidd, taler ikke for at han selv sto bak. Folkesnakk og rykter er ingen god historisk guide, det ser vi også av alle de hjelpetiltakene som ble satt i verk fra det offentlige. Tacitus lister opp de viktigste av disse: keiseren åpner sine haver og eiendommer for de husville, han stiller Marsmarken til disposisjon og bidrar med gratis korn, dessuten blir det fraktet hjelp fra Ostia og nabobyene med alle de midler som fantes. Brannen førte selvsagt til økonomiske ulykker: skatteøking, devaluering, konfiskeringer, og annet.

Det som er sikkert er at ulykken måtte sones, for byen var hellig grunn og brannens høyere forklaring måtte søkes i gudenes vrede. Derfor ble mange religiøse strakstiltak iverksatt. Og det er i dette domenet av skyld og soning at vi møter de kristne for første gang hos romerske historikere. Det er i det samme dunkle grenseland at Tacitus gir Nero skylden for at de kristne ble utpekt som syndebukker.

Det han skriver er dette:

"For å få slutt på folkesnakket anklaget Nero, og straffet med de mest utsøkte pinsler, dem som folk kalte "kristne" og som var forhatt på grunn av sine skjendselsgjerninger. Årsaken til dette navnet er Kristus, som i Tiberius' regjeringstid ble henrettet av prokuratoren Pontius Pilatus. Denne fordervelige overtroen ble da for et øyeblikk undertrykket, men brøt så ut igjen, ikke bare i Judea, hvor dette ondet først begynte, men også her i hovestaden, hvor alt fælt og skammelig strømmer sammen fra alle kanter og finner tilhengere. Først ble noen som tilsto at de var kristne, anholdt. Etter deres angivelse ble så en stor mengde funnet skyldig, ikke så meget i anklagen om ildspåsettelse som hat til menneskeheten. Og man gjorde henrettelsen av dem til en hån: noen ble kledd i villdyrhuder og sønderrevet av hunder, mange ble korsfestet eller brent, og etter at dagen var slutt ble noen brent til bruk som lys om natten. Nero hadde åpnet sine haver for dette skuespillet, og han ga sirkusleker der han blandet seg med folket,

kledd som vogstyrrer, eller kjørte en vogn.

Derfor oppsto det medynk med dem, enda de var skyldige og fortjente den strengeste straff, fordi de ikke gikk til grunne for allmen nyttes skyld, men for å tilfredsstille en enkelt manns raskap."

Suetonius bekrefter at Nero straffet de kristne, men uten referanse til brannen (Nero kap. 16 og 38). Tacitus tror de gikk med i dragsuget etter brannen fordi de var onde og Nero trengte noen syndebukker. Begge antar at de fikk som fortjent siden Suetonius sier at de representerte en ond og farlig overtro, uten å spesifisere hva han mener med dette.

Det som skinner igjennom i Tacitus' beretning, er at de kristne nettopp ble straffet som ildspåsettere etter romersk lov, uansett spørsmålet om skyld eller ikke. Dette skjedde som del av de forsoningsleker som gudene hadde krav på og hvor henrettelser av skyldige inngikk som del av *ludi*. At folk ble levende brent var derfor en viktig del av avstraffelsen. Årsaken til at disse ble utpekt kan likevel ha vært deres private eller hemmelige møter i hjemmene, det vil si: mangel på offentlig "ansikt" i religiøse spørsmål. Derav følger en total uvitenhet om hva de trodde og praktiserte - alt sammen faktorer som gjorde dem sårbare, fordi de ikke var en offentlig og tillatt form for religion, men en privat og nokså hemmelig sammenslutning.

Anklagen om "overtro" (Suetonius) er derfor alvorlig nok i seg selv. Anklagen om "hat til menneskeheten" (Tacitus) er minst like alvorlig. Spørsmålet om hvorvidt kristendommen var lovlig (*licita*) eller ulovlig (*illicita*) er kanskje ikke det saken handler om i denne omgangen, det er noe som kommer i forbindelse med senere forfølgelser. Omstendighetene i Roma er helt spesielle etter bybrannen, og det er riktiger å omtale hendelsen som en sporadisk heller enn en systematisk forfølgelse (de siste begynte først i 249 under keiser Decius).

En viktig side ved saken må understrekes.

Beretningen hos Tacitus gir oss ikke inntrykk av at henrettelsene fulgte umiddelbart etter katastrofen, for han omtaler først endel tiltak for å redde situasjonen i byen: innlosjering, matforsyninger, gjenreisning her og der. Altså er det ikke trolig at det skrekkscenariet han utmåler fant sted i løpet av høstmånedene 64. For han sier at først ble noen angitt, så røpet de andre kristne, så ble disse forhørt, fengslet og til sist henrettet under det som var en slags forsoningsfest i Vatikanet, noe som også skulle organiseres. Derfor er det å vente at det tok tid alt sammen. Kanskje er vi kommet ut på sommeren eller høsten 65, eller endog våren 66.

Mange spørsmål følger av dette.

Hvor lenge varte arrestasjonsbøgene? Hvor mange slike ble det i alt? Hvor ble de internert? Hva er tallet på de kristne?

Her sier teksten at det dreide seg om en stor mengde (*ingens multitudo*) - noe 1. Klemensbrev synes å bekrefte (kap. 6: 1) - men hva menes med det? Er det flere titalls eller flere hundre han taler om? Antikke historikere har et annet forhold til tall enn vi har, fordi tallene ikke er ment å skulle angi presis mengde, men omtrentlig størrelsesorden, for å illustrere et poeng, altså overdriver de. Fengsler var det nok av i Roma, gjerne gamle stenbrudd som ble benyttet på denne måten. Dessuten vet vi ikke om disse *ludi*, forsoningslekene, var en engangsforeteelse eller om det var flere slike. Kan det ha trukket ut alt sammen, slik at denne lokale forfølgelsen faktisk strekker seg over årene 65 til 66 og ikke finner sted i 64 slik vi vanligvis er blitt fortalt? Tacitus beskriver ett eksempel - kan det ha vært flere runder med slike?

I alle fall må selve ha prosessen ha tatt noen tid.

Den juridiske diskusjonen har oftest konsentrert seg om et uttrykk som kirkefaderen Tertullian bruker: *Institutum Neronis*. Dette skal forstås som en generell sanksjon mot kristendommen ifra Neros dager, som følge av brannen, og forklarer derfor alle de sporadiske martyriene vi iakttar i århundrene frem mot de systematiske forfølgelsene (martyrene i Bithynia som omtales hos Plinius, Ignatius av Antiokia, Polykarp, Justins, martyrene i Cartago, i Scillum, i Lyon, osv.). Men noen bekræftelse på denne teorien foreligger ikke til dags dato. Tacitus sier at det i dette tilfellet var tilstrekkelig at de tilsto at de var kristne, noe vi også finner i korrespondansen mellom Plinius og keiser Trajan rundt år 112. Uansett juridisk grunnlag vet altså Plinius som stattholder i Bithynia at det er forbudt å være kristen, og dette må gå tilbake til situasjonen i Roma etter 64, uansett jurisdiksjon. Å tale om ren religiøs forfølgelse vil være overdrevet i en situasjon som denne. Men ordet "kristen" var blitt belastet på et tidlig tidspunkt.

Andre spørsmål melder seg: hvem anga de kristne?

Nå presbyteren Klemens rundt år 96 taler om de ulykker som rammet de kristne i Roma (hvor han skriver fra), gjør han det med en gjentatt referanse til ordene "misunnelse og sjalusi". Det er i denne sammenhengen at han nevner Peter og Paulus. Kan det ha vært ikke-kristne jøder som står ansvarlig for utpekelsen? Denne teorien er ofte blitt utprøvd, gjerne med referanse til Poppaea Sabina som nå var blitt Neros gemalinne og som hadde jødiske sympatirer ifølge Josefus.

Ordet "kristne" brukes vanligvis negativt og separatistisk i hedensk litteratur, og kan saktens stamme fra jødisk hold heller enn fra hedensk, siden det jødiske miljøet var kristendommens morsliv og best skikket til å iaktta dem. Ordet stammer helt sikkert ikke fra myndighetene i denne omgang, de var ikke slik plassert at de kunne iaktta finere nyanser i en fororientalsk religion i hovedstaden. Spørsmålet om proselytering dukker stadig opp i denne diskusjonen, siden det var på grunn av dette at Tiberius i sin tid hadde utvist jøder fra Roma (i år 19). En uhyggeligere antagelse er denne: kan Klemens' uttrykk "misunnelse og sjalusi"

peke mot friksjoner mellom jødekristne og hedningekristne i Roma? Ett er sikkert: menigheten ble ikke utslettet, for vi har en rekke skrifter fra de kristne i Roma etter denne forfølgelsen, og de vitner om fortsatt blomstring (Hebreerbrevet, Peters første brev, Klemens' to brev, og mange senere skrifter).

Avstraffelsen er helt i tråd med de tolv tavlers lov angående ildspåsettere: levende fakler, skinnsekker og korsfestelse er passende straff for ikke-borgere (*peregrini*), og den finner sted under spesielle forsoningsleker (*ludi expiatorii*). De offentlige religiøse ritualene som ble avholdt for å forsone gudene, var nemlig ikke nok for å mildne folkets vrede, og alt snakket som pekte i retning av Nero selv har sikkert spillt inn.

Siden Circus Maximus lå i aske og Circus Flaminius ikke var egnet til slike forsoningsleker, er det keiserens private sirkus i Vatikanet, bygget av Caius og Claudius, som blir stedet for den offentlige henrettelsen, i hvert fall den runden som Tacitus beskriver. Det er tale om de to første etapper av lekene: morgenens og ettermiddagens. Her er det regulære henrettelser det er tale om, brenning kom senere på programmet. Dyrekamper var første del av morgenens festforestilling (*ludus matutinus*), og vi kjenner utallige fremstillinger av dette fra senere kunst, men også fra samtidige avbildninger (som for eksempel mosaikkene i Zliten i Nord-Afrika). Det var dette som ble kalt å dømmes *ad bestias*. Gladiatorkamper hørte til ettermiddagens leker, og de kristne vil ha blitt tvunget til å kjempe farseaktige kamper med profesjonelle gladiatorer. Denne henrettelsesmetoden var vanlig nok for kriminelle. Romerske borgere ble spart for slike ydmykelses og henrettet på vanlig vis, ved sverd.

Obelisken som utgjør midtpunktet på Petersplassen idag var midtpunktet på *spina* i det vatikanske sirkus. Den har sett alt dette.

Opprinnelig kom den til Roma fra Heliopolis i Egypt og var 45 meter høy, men brakk i to under transporten og er idag bare 25.88 m. Midtpunktet som den markerte ligger like til venstre for Peterskirkens sakristi hvor et felt viser oss hvor den sto, på det som idag heter Piazza dei Protomartyri (like ved inngangen til nekropolen under kirken). Hele sirkuset ligger derfor litt til venstre for Petersplassen og den vatikanske basilika, og deler av de gamle konstruksjonene er blitt funnet under kirkens fasade og under palassene ved inngangen til piazzaen. Sirkuset var 590 m. langt og 95 m. bredt. Dette er de samme mål som vi finner i et annet privat sirkus - Maxentius' - langs Via Appia, like ved San Sebastiano. Der får man intrykk av hvilken størrelsesorden det dreier seg om.

I tillegg til henrettelsene i sirkus kom aftenunderholdning i keiserens haver like ved, med hesteveddeløp som hovedattraksjon. Disse ble åpnet for offentligheten, og det var her kristne ble brukt som levende fakler under kveldens festivitas, til manges avsky ifølge Tacitus (som stadig skylder på keiseren). Nero avskydde egentlig alle former for henrettelser og grusomhet, men så seg

nødtvunget til å delta i den aftenforestillingen Tacitus henviser til. Tross alt skulle jo også folket blidgjøres. Derfor finner vi ham som vognstyrer i havene ved nattetid.

At alt dette var en engangsforeteelse, er fullt mulig, forsoningslekene var avgrenset i tid og rom. Men jakten på de kristne i Roma kan ha fortsatt i tiden etter, intet tilsier at forfølgelsen var over for godt. At Paulus omkom i kjølvannet av disse begivenhetene er fullt mulig. Peter kan ha omkommet i første runde siden han sannsynligvis befant seg i byen på denne tid.

Nero klarte å beholde sin popularitet tross brannen. Om dette har noe med avrettingen av de kristne å gjøre er heller tvilsomt. For årene 64 til 67 ble gjenreisningens år for Roma, men ikke fullt så konstruktive i keiserens eget liv.

Det Roma som reiste seg etter bybrannen, var mer velregulert, gatene ble rettere og bredere, husene ikke så høye, det ble anlagt flere piazzaer og almenninger. Andre bygningstiltak søkte å forhindre en gjentagelse av katastrofen, alle midler ble satt til disposisjon. Var det kanskje dette resultatet av brannen som ga opphav til folkesnakket om at Nero selv satte byen i brann fordi han ønsket seg en vakrere by? Gjenreisningen var ikke bare en suksess, særlig ble en spesiell konsekvens av bybrannen dårlig mottatt av publikum

Lite populært var nemlig anleggelsen av en grandios "villa" midt i det brannherjede Roma - Domus Aurea, keiserens gyldne hus.

Det strakk fra Palatin over Velia til Oppium og dekket også hele det området vi idag kaller Kolosseumdalen. Skal man få inntrykk av hva prosjektet dreide seg om, må man se på Hadrians villa i Tivoli, med sjøer, palasser, lystslott, templer, haver, osv. Det hele var av gigantiske proporsjoner, og viser oss en keiser som flykter fra den politiske hverdag ved å skape seg en drømmevilla midt i hovedstaden. En kunstig innsjø ble skapt der Kolosseum står idag. I fjellsiden bak - på høyden Oppium - ligger fortsatt et sommerpalass som var del av anlegget, med 117 værelser, og som bærer det gamle navnet *domus aurea*, det gyldne hus. Vestibulen til hele villaanlegget lå der templet til Venus og Roma står. Der sto også kolossalstatuen av keiseren selv, fremstilt som solguden Apollon, forgyldt og tredve meter høy. Den ble senere flyttet ned fra dette podiet og ga opphav til navnet på det flaviske amfiteater like ved - Kolosseum.

Alt i alt tok Neros villa 125 hektar av det beste arealet i byen, for Kolosseumdalen hadde vært et kommersielt senter, med torg, lagerhus og markeder; tidligere hadde han forsynt seg av et større område i nærheten da han begynte å reise Claudianum, helligdommen til den guddommelige Claudius. Det hele var derfor upopulært og bidro sikkert til å forsterke ryktene om at han var den egentlige ildspåsetter.

Arkitekter for Domus Aurea var Severus og Celer, som fulgte romersk smak

og ikke gresk. Billedutsmykkingen var det Famulus som sto for, han var tidens største maler. Gjenreisningsårene er i det hele tatt en storhetstid for kunsten, noe veggmaleriene fra sommerpaviljongen vitner om, med samme stil som vi kjenner som den "fjerde pompeianske" og som vi finner rikelig med eksempler på i Poppaea Sabinas villa ved Oplontis i Napoligulfen.

Efter Neros fall måtte keiser Vespasian nedlegge alt sammen og gi området tilbake til folket. Over sommerpalasset bygget Trajan sine store offentlige bad, og det er fordi man fyllte igjen strukturene under at de er blitt bevart for eftertiden. Hadrian var selv arkitekten bak det store dobbeltemplet til Venus og Roma som fyller det arealet som utgjorde vestibylen i Neros villa. Palasset var forøvrig fullt av kunst som Nero hadde tatt med seg fra Hellas, og under utgravninger fant man forskjellige skatter, mest kjent av disse er Laokoongruppen som er å se i Vatikanet.

Det var ikke bare arkitektur og billedkunst som blomstret under Nero, det gjorde også litteraturen. For vi beveger oss her i den latinske litteraturs sølvalder. Gullalderen var under Augustus og kan oppvise navn som Livius, Ovid, Horats og Vergil. Under Nero er parolen "tilbake til Augustus" og vi møter navn som Seneca, Sículus, Plinius, Lucan, Lucillius, Persius og mange andre som er knyttet til Neros hoff. Flere av senatorene ble også representanter for litterære sysler. Det er gjerne mindre former vi finner: epigrammer og pastoralscener, som avspeiler en alexandrinsk smak, men vi finner også et og annet epos (fra Flaccus, Silius og Statius), Seneca skrev tragedier. "Rokokko" er ordet som ofte brukes til å beskrive kunsten på Neros tid, og den dekker også det meste av diktingen. Mest kjent er selvsagt Petronius, med tilnavnet Arbiter ("smakskongen") som vitterlig har eleganse og vidd, men mindre dybde. Vi møtte ham under beskrivelsen av Puteoli, men han er først og fremst del av Neros hoff.

Nero selv står midt oppe i hele denne kunstneriske bevegelsen. Det som før hadde vært forbeholdt hoffets engere krets, kommer nå et større publikum til gode. Mens tidligere keisere hadde skrevet memoirer, skrev Nero dikt og epos.

Vi nevnte at han debuterte offentlig som sanger i Napoli i 64. I 65 opptrer han i Roma, under feiringen av den annen neroniske olympiade (*Neronea*) i Roma. I 66 drar han på turne til Hellas og blir borte i over et år. Når han kommer hjem igjen er det i triumf, som olympisk mester. Polpopulariteten er stadig på topp. Fra tidens forfattere har vi titler på noen av keiserens dikt ("Attis", "Mesterens sangbok", "Troias fall", og annet). Suetonius sier han har sett noen av Neros manuskripter (i keiserpalassets bibliotek?) og han rapporterer at noen vers fantes på kunstnernes repertoar til hans egnedager, altså på midten av 100-tallet.

Gjernreisningsårene var i det hele tatt årene da Nero ga seg kunsten i vold på en uhemmet måte, og derved bryter med alle keiserlige tradisjoner. Det som hadde begynt som en privat lidenskap, som en form for eskapisme, utviklet seg til å bli mer og mer lidenskapelig. Samtidig begynner friksjonene med senatet å bli av

en mer seriøs art, og det gjør også forholdene ved hoffet og i keiserfamilien selv. 65 ble et skjebneår på mange måter.

For da oppsto det en sammensvergelse i senatorenes rekke, knyttet til navnet Piso, med planer om å myrde keiseren i forbindelse med noen leker om våren, det skulle skje i et av palassene i Baiae. Men rykter om konspirasjon lekket ut, og resultatet ble at en rekke fremtredende personer måtte bøte med livet: Seneca og Petronius, Lucanus, Thrasea Pactus, Calpurnius Piso, riddere, soldater og tribuner. Andre ble sendt i eksil (Rufus, Cornutus og Flavus). Dette er et viktig varsko - overklassen har begynt å få nok av den nye keiserstilen.

Samme år dør Poppaea, som han nå hadde ektet. Nero sparker henne angivelig ihjel under et raserianfall, selv om hun var gravid på ny (hun døde sannsynligvis av komplikasjoner i forbindelse med fødselen, noe som kan ha med sparkene å gjøre). Og det er i den forbindelsen at vi får viktige opplysninger om henne. For Josefus sier at hun var en "gudfryktig" - det kan bety en som sympatiserte med jødedommen - mens Tacitus nevner at hun ble balsamert og ikke kremert. I sitt selvbiografiske forsvarsskriv (Vita) nevner også Josefus at hun hadde hjulpet ham med å få satt fri noen prester som Felix hadde sendt til Roma. Dette klarte han ved hjelp av en jødisk skuespiller som het Aliturus og som skaffet ham audiens hos Poppaea. Dette skjedde i 64, men kan ikke knyttes til forfølgelsene etter brannen samme år.

I 66 ekter keiseren Statilia Messalina. Han drar på sin lenge planlagte turne til Hellas og får der høre at det er brutt ut oppstand i den keiserlige provins Judaea: jødene har reist seg mot det romerske overherredømmet og har faktisk lyktes i å meie ned en romersk garnison. Antijødiske progromer sprer seg over den greske fororienten.

Slik var det Roma Paulus kom tilbake til etter å ha reist middelhavet rundt i årene 62-64.

Vi vet ingenting om *når* han kom tilbake.

Han kan ha hørt om brannen straks han landet i Italia på vei fra Illyricum, kanskje fikk han vite om det i Puteoli. Dersom det skjedde da han var på vei langs Via Appia i år 64, vil han ha møtt folk som flyktet fra byen og kunne fortelle om alt sammen. I så fall har han tilbakelagt reisen på rekordtid, for å se tilbrødrene i Roma. Dersom dette er tilfellet, var det ingen av de kristne som ante hvor farlig situasjonen kom til å bli for dem. Vel fremme fikk han oppleve det hele ved selvsyn. Situasjonen i hovedstaden var blitt en helt annen enn den han hadde kjent under husarresten i 60 til 62. Porta Capena var blitt forvandlet til et ugjenkjennelig rot, de kristne var begynt å bli mistenkeliggjort på falsk grunnlag.

Dersom han altså kommer til byen *før* angiveriet og arrestasjonene setter inn, får han oppleve disse på nært hold, kanskje uten å bli angitt og arrestert selv.

Var de ennå ikke oppmerksomme på at han var tilbake?

Levde han kanskje i dekning?

Det er i denne situasjonen han skal finne arbeid og fortsette sin gjerning.

Forholdet til jødene kan også ha forverret seg siden han var her sist, kanskje er det klokest å unngå dem. Et lyspunkt i det hele er at Trastevere - *regio XIV* - ble spart under brannen, så det er ikke umulig at han finner husly her. Er Peter her fortsatt? Er han blant de første arresterte?

Andre spørsmål melder seg.

Var det for risikabelt å besøke de arresterte i fengslet? Hvor lenge var de kristne fengslet før henrettelsen? Dersom meningen var å samle opp flest mulige for å gjøre forsoningslekene imponerende og derved stanse folkesnakket, kan de ha sittet i fengsel en lengre tid. Dersom Paulus kommer til byen når dette pågår, kan han ha møtt stadig nye romerske kristne i fengslet. Måtte de vente der til utpå høsten 65 - eller kanskje til 66? Gjenreisningen tok tid, og folkesnakket varte ved.

Jo mindre vi vet, desto mer spekulerer og spør vi.

Det vi vet, er slutten på opphold nummer to i Roma.

På et eller annet tidspunkt i årene 64/65-67 er han blitt arrestert på ny, og denne gangen er det ikke husarrest, men *custodia publica* som venter ham - altså fangehullet, kanskje sammen med andre romerske kristne. Eusebius sier at Pater og Paulus ble henrettet på samme dag (i 67), noe som smaker av senere tiders forsøk på å synkronisere tradisjoner og fakta.

Tiden i fengsel kan vi derimot forestille oss.

Fangehull var Roma rikt på, og den kirkelige tradisjon har plassert Paulus (og Peter) i det gamle statsfengslet nedenfor Kapitol, Tullianum. Dette er en sisterte omgjort til fangehull, så gammel at det ble oppkalt etter kong Servius Tullius (578-534 f. Kr.). Det vi her ser er to kamre, et øvre og et nedre, forbundet med en moderne trapp. På apostlenes tid var det bare et hull i gulvet som forbandt de to. Og gjennom dette ble viktige fiender av staten heist ned i påvente av dom, og heist opp for å gå sin død i møte. Plaketter på begge sider av inngangen lister opp alle de viktige fangene som har sitte her: Jugurta, Catilina, Vercingetorix, Sejanus, Simon bar Giora, og andre berømtheter, Peter og Paulus er også med. Vi har kort sagt med det strengeste fengsel i hele byen å gjøre, kanskje i hele romerriket. Stedet er nøye beskrevet av historikeren Sallust som liggende "omtrent tolv fot under overflaten. Stedet er omgitt av murer på alle kanter, og over selve fangehullet er et rom med et stenhvelvet tak" (Krigen mot Jugurtha kap. 55).

Men det er ingen god grunn til å tro at apostlene havnet her, de var ikke politiske fanger av samme kaliber som de vi nettopp har listet opp.

Ser vi oss om etter andre offentlige fengsler i Roma, er det mange muligheter

som melder seg, steder vi kjenner fra litteraturen: det såkalte "stenbruddfengslet" ved Kapitol (som første gang ble brukt for athenske krigsfanger i 413 f. Kr. - ideen var tatt fra Syrakus!), "de hundres fengsel" (som lå nær Circus Flaminius), det gamle fangehullet under Marcellustetaret, osv. Vi vet at filosofen Apollonios av Tyana ble flyttet rundt fra fengsel til fengsel i byen. Dette skjedde på 90-tallet, under keiser Domitian og informasjonen dukker opp i Filostratos' biografi over filosofen. Her nevnes tunge jernlenker, men også fengsler hvor fangene ikke var bundet. Ergo er her tale om flere kategorier, og Apollonios ender til sist opp i et av de bedre.

Felles for dem alle var selvsagt at fangehullene var overfylte, at her var mangel på frisk luft, at her var for varmt eller for kaldt. Komfort som madrass og sengeklær måtte fangene selv besørge. I litteraturen er fengslene alltid beskrevet som et fryktelig sted. Men vi skal være klar over at de kun benyttes som midlertidig forvaring, fengselsstraffer som sådan kjente ikke antikken.

Lukas gir oss tidligere i Apostlenes Gjerninger flere eksempler på fangehull. Det første er i kapittel 4, hvor Peter sover lenket til to fangevoktere i et fengsel i Jerusalem. I Filippi i Makedonia skjer noe lignende med Paulus og Silas:

**Efter å ha latt dem få en rekke slag,
kastet de dem i fengsel,
med befaling til fangevokteren
om å passe godt på dem.
Lydig mot ordren
sendte fangevokteren dem
inn i det innerste fangehullet
og satte føttene deres fast i stokken.
(16: 23-24)**

En annen mulighet er selvsagt å se i retning av brannstasjonene/politistasjonene rundt om i byen (*vigiles*), dem var det hele 7 av, som nevnt tidligere. Her var helt sikkert mulighet for å innkvartere fanger.

Spørsmålet om noen av fangenskabsbrevene hører hjemme under dette siste oppholdet i Roma, melder seg ganske naturlig. I fall det stemmer, kan vi kanskje hente opplysninger om tiden i fengsel fra dette hold.

Ord og uttrykk i Filipperbrevet har fått mange til å se et romersk fangenskap som forklaringen på disse: "det er blitt klart både i pretoriet (el.: i hele borgen) og overalt ellers at det er for Kristi skyld jeg sitter i lenker" (1: 13-14); "en spesiell hilsen fra dem som er i Caesars (el.: keiserens) tjeneste" (4: 22). Men en vanligere antagelse er at det er et fangenskap i Efesos vi her leser om, siden avstanden blir

mindre og den gaven det refereres til i 4: 18 blir lettere å skjønne. I alle fall er Filipperbrevet trolig utdrag fra flere brev, så det blir vanskelig å datere de forskjellige delene.

Paulus' andre brev til Timotheos passer bedre inn i vårt bilde av et fangenskap nummer to i Roma.

At det er skrevet herfra, står tydelig å lese i 1: 16-17. En viss Onesiforos lette etter ham og fant til sist frem til riktig fengsel, er det inntrykk vi får av teksten. At han kommer fra Efesos endrer ikke på brevets proveniens. Tonen i brevet er mer bekymret enn det vi finner i de andre fangenshetsbrevene: "For selv er jeg alt i ferd med å ofres, og tiden er inne da jeg skal bryte opp" (4: 6). Tonen minner ikke lite om det brevet Ignatius av Antiokia skrev til de kristne i Roma noen tiår senere. Kan beskjeden om å ta med kappen Paulus etterlot i Troas ha noe med forholdene i fengslet å gjøre? Han sier at han har hos seg den evig trofaste Lukas, og bare ham (4: 11). Hva skal vi forstå med dette? Har han venner hos seg i fengslet - eller får han ta imot besøk? Han får i hvert fall skrive brev. Noen ekko av reisen mellom de to Romaoppholdene får vi kanskje også i 4: 20: "Erastos ble tilbake i Korint, og Trofimos etterlot jeg i Miletos, han var syk." Så følger tre navn på personer som kan være kristne i Roma - eller er de medfanger (Eubulos, Pudens, Linus og Claudia)? Pudens er senere blitt identifisert med denne senatoren som var vert for Paulus og Peter tidligere på 60-tallet og som vi møtte i forbindelse med kirken Sta Pudenziana. Linus nevnes i tradisjonelle pavelister som Peters efterfølger.

Brevet inneholder også interessante referanser til det som muligens kan være forhøret av Paulus: "Første gang jeg skulle forsvare meg, var det ingen som møtte opp for å stille seg ved min side; alle sviktet meg" (4: 16). Men utfallet var godt: "jeg ble reddet fra løvens gap", dersom dette da skal tas bokstavelig (han hevder i et annet brev å ha kjemper med løver i Efesos, noe som er billedlig tale).

Med hva om brevet skriver seg fra første fangenskap? Gikk det ikke så bra som Lukas gjerne vil lede oss til å tro - ble derfor reisen til Spania aldri virkelighet?

Hovedargumentet mot en slik antagelse er selvsagt det faktum at senere kirkelige autoriteter nevner Spania, samt dette brevets egne henvisninger til en ny reise i det østlige Middelhavet. Dersom 2 Timotheos altså er et fangenshetsbrev fra det siste fangenskapet, får vi her et enestående innblikk i fengselsoppholdet, forhøret og apostelens sinnstilstand like før sin død.

At anklagerne fra Jerusalem skulle være kommet til Roma og har lyktes i å oppspore ham, slik at saken mot Paulus kommer opp i en kontekst som er situasjonen etter bybrannen, virker som spekulasjon. Roma var blitt et farlig sted i seg selv, og vi trenger ikke jøder fra Judaea for å få kabalen til å gå opp.

Våre kilder sier at Paulus ble henrettet ved sverd i 67 og begravd langs Via Ostiensis.

Tredve år senere finner vi at 1. Klemensbrev omtaler hans martyrdød, og hevder at det skjedde i "vår generasjon", selv om han ikke gir oss årstall. Eusebius tidfester derimot denne (i sin Krønike), og et brev fra biskop Zephyrinus (198-217), som siteres hos samme historiker, sier at graven ligger langs veien som fører til Ostia og som kalles ved dette navn: "jeg kan vise deg apostlenes levninger. Du vil finne dem i Vatikanet eller langs veien til Ostia" (Kirkehistorie, bok II, 25: 6-6).

At Paulus var romersk borger avgjorde henrettelsesmetoden, og formodentlig også valget av sted. Hans død ble ikke del av offentlige forsoningsleker, men fant sted separat. Stedet som idag er knyttet til hans martyrium, er abbediet Tre Fontane hvor den ene av de tre kirkene utpekes som stedet der henrettelsen skal ha funnet sted. Oppgangen til kirken viser oss en del av et romersk veilegeme, og strukturer i krypten under den tredje kirken kan stamme fra militære installasjoner. Stedet kaltes *Ad Aquas Salivas* og ligger langs en sidevei til Via Ostiensis. Her kan apostelen ha sittet i forvaring inntil tiden var inne. Om han satt her hele tiden, er et annet spørsmål, men at han på et visst tidspunkt ble atskilt fra de andre fangene, er en rimelig antagelse. I alle fall måtte han henrettes *extra urbem*, utenfor murene. Navnet Tre Fontane er av nyere dato og har et legendarisk opphav: apostelens hode skal ha rullet eller hoppet flere ganger etter halshuggingen, og hvert sted det landet skal det ha sprunget opp en kilde - tre i alt!

Graven ble det bygget et kapell over av keiser Konstantin. Senere kristne keisere rev dette beskjedne bygget og reiste den enorme basilika vi idag kjenner som San Paolo. Den brant i 1823 og under gjenreisningen undersøkte arkeologene graven, den var opprinnelig del av en større nekropol som fortsatt er å se bak kirkens apsis. Det de fant var et skrin med benrester, over dette lå en marmorplate som bar innskriften *Paulo Apostolo Mart.* Slik hadde Konstantins arkitekter skilt ut graven fra de andre, på samme måte som det ble gjort på Golgata i Jerusalem og i Vatikanet med Peters grav. Den senere basilika er bygget etter mål fra den gamle Peterskirken, den som ble revet i renessansen og erstattet med dagens barokke korskirke.

Det vi mangler av litterære referanser oppveies av tidlig kristen kunst som minnes apostelens opphold og død i Roma.

Eldst er freskene, særlig de i Domitillas og Comodillas katakomber og på Via Latina; mest kjent er avbildningen i graveren Diogenes' cubiculum. Paulus dukker ofte opp på sarkofager (f. eks. Junius Bssus' sarkofag, "brødrenes sarkofag") og i mosaikker (vi har mange eksempler på dette i Roma, mest kjent er den i Sta Pudenziana). Apostelen er lett gjenkjennelig, ikonografien er alltid den samme: skallet, tynt og langt skjegg, litt krocket nese (vi gjenkjenner ham lett fra beskrivelsen som gis i den apokryfe Paulusaktene).

De andre steder som er knyttet til apostelens siste opphold i Roma har vi nevnt tidligere, men ingen av disse kaster nevneverdig lys over oppholdet. Vi

sitter derfor tilbake med disse tre referansepunktene: Tullianum, Tre Fontane og Via Ostiensis. De to siste er sikre, mens Tullianum er å betrakte som et fromt og velmenende ekstra.

Det som også går igjen i katakombekunsten, i mosaikker og på sarkofager er avbildninger av Paulus og Peter sammen. De to er knyttet til hverandre på en måte som avspeiler historiske fakta.

At Peter også omkom under Nero er bevitnet av de samme kilder som nevner Paulus. Hans grav er funnet under høyalteret i Peterskirken der den lå da Konstantins arkitekter bygget den første basilika på stedet. Levningene er en historie for seg og behøver ikke oppta oss her.

Lokaliseringen av graven ligger ikke direkte inn til veggen i det vatikanske sirkus, men langs Via Cornelia som løp langs nordsiden av veddeløpsbanen. Her oppsto en beskjeden gravplass i det første århundre, kanskje som resultat av Peters grav, men den skulle vokse til en større og rikere nekropol i århundrene som fulgte, og det er denne vi finner under gulvet av krypten i Peterskirken. Denne gravbyen ble tømt og gjenfylt da Konstantins basilika ble reist, men gjenoppdaget i 1939. Sannsynligvis strakte den seg langt videre i retning Castel Sant' Angelo, hvor langt er umulig å si siden bare en liten del er utgravd på grunn av risiko for å svekke kirkens fundament. Andre gravrester er funnet rundt kirken S. Stefano dei Abyssini inne i Vatikanet.

Stedet passer godt til de referanser vi finner i litteraturen og knytter apostelens martyrium til soningslekene som fant sted i det vatikanske sirkus etter bybrannen.

At Peter ble korsfestet finner vi en indikasjon på i Johannesevangeliet: "når du blir gammel, skal du rekke dine hender ut, og da skal en annen binde om deg og føre deg dit du ikke vil" (21: 18). Å "rekke hendene ut" er brukt som teknisk uttrykk for korsfestelse, og er første ekko av det som kom til å skje (og som er skjedd da evangelisten skrev). De apokryfe Petrusaktene opplyser at han ble korsfestet med hodet ned, slik vi ser i kristen kunst. Stedet er altså det vatikanske sirkus (at martyriet fant sted på Gianicolo, på stedet er der kirken San Pietro in Montorio ligger idag, er en tradisjon som oppstår etter middelalderen og kan trygt ignoreres). Peters martyrium vil altså ha funnet sted på *spina*, den lange og smale platformen midt i sirkus. Han ble neppe korsfestet alene. Hvor lenge han hang slik før han døde, er umulig å si.

Dersom Eusebius har rett og henrettelsene først finner sted i 67, kan soningslekene har kjent flere omganger, med mindre henrettelser fortsatte i kjøvannet av disse. At det hele skulle skje i 67, antyder en lang tid med angivelser, arrestasjoner, forhør, og lignende. Men Eusebius kan også ha tatt feil og forsoningslekene

tilhører år 65. September 66 er egentlig siste mulighet, for da drar Nero til Hellas.

Vi finner flere tegn på tidsforskjellen i de to apostlenes død, for Peter avbildes ofte alene, sammen med magistrater eller soldater, uten referanse til Paulus. Altså er deres lidelseshistorier atskilt fra hverandre i historisk detalj, selv om de er forenet i martyrdøden. Peters navn dukker opp mange steder i Roma og stedene som er knyttet til hans opphold i byen er langt tallrikere enn tilfellet var med Paulus. Et interessant tilfelle er kirken S. Pietro in Vincoli på Esquilinhøyden, ikke på grunn av de lenkene som er knyttet til hans navn, men fordi de befinner seg her, like ved det stedet der byprefekten hadde lokaler. Med andre ord kan det ha vært her han ble forhørt og dømt.

Dersom det er historisk gehalt i de opplysningene Eusebius refererer fra Papias, biskop av Hierapolis i Lilleasia, om at evangelisten Markus var Peters tolk i Roma og at hans evangelium gjengir Peters undervisning, da kan dette evangeliet reflektere litt av atmosfæren blant de kristne i byen i årene 66-67: det raste krig i Judea, det var arrestasjoner og forhør i Roma, flere og flere havnet i fengsel, Peter og Paulus var blant ofrene. Ikke rart at endetidsforventningene var store og budskapet får en dramatisk vri.

Et sted som er viet minnet om begge apostler er katakomben San Sebastiano like utenfor de aurelianske murer (Porta Appia). Her er det tydelig at begge apostlenes levninger har vært oppbevart midlertidig under trengselstider, mest sannsynlig under keiser Valerians forfølgelse i 257-58. Den basilika som keiser Konstantin reiste her ble også kalt *Memoria Apostolorum*. Her er funnet mengder av grafitti som inneholder bønnerop til de to apostelfyrstene, og skriftlige kilder bekrefter dette (Liber Pontificalis, Depositio Martyrum, o.a.). Men da kirkefreden var et faktum, er levningene blitt bragt tilbake til sine opprinnelige hvilesteder: i Vatikanet og langs Via Ostiensis.

Mens aksjonen mot de kristne fant sted i Roma, er Nero travelt opptatt med å utvikle seg som kunstner. Samtidig blir anslagene mot senatet og det militære hyppigere. Keiserens privatliv blir mer og mer surrealistisk etter Poppaeas død og han ekter en kastret skuespiller i hennes sted, for så endelig å gifte seg med Statilia Measslina.

En dipolomatisk triumf var partherkongen Tiridates' besøk i Roma sensommeren 66; det var ved den anledningen man kunne stenge Janustemplet, slik vi ser det på myntene. I september samme år drar han på turne til Hellas. Det er der han får høre om oppstanden i Judaea, og han sender Vespasian dit for å slå den ned. Året 67 ser forøvrig flere utrenskninger blant senatorene, Tacitus lister opp en rekke navn og Suetonius nevner mange enda flere. Forholdet til senatet er fullstendig ødelagt.

I Hellas vinner han forøvrig både de olympiske, isthmisme og pythiske leker,

og han er ikke tilbake i Italia før januar 68. Han lander i Puteoli og feirer sine seire i Napoli, Antium, Alba Longa og Roma, hvor han ankommer som en gresk helt: i gresk drakt og med en olympisk krone. 1.808 seierkranser ble båret foran ham i prosesjonen. - Likevel er ikke Roma hans eget lenger, for senatet er blitt hans fiende.

Allerede i mars gjør Vindex, general i Gallia, opprør mot keiseren, skjønt dette snart blir slått ned. Forklaringen er vanligvis å søke i keiserens overdrevne hellenisme og hans familieforhold, særlig mordet på Agrippina, moren. Så følger noe som skulle bli fatalt: Galba, general i Spania, gjør også opprør ved å trekke tilbake sin lojalitet til keiseren. Dette ble begynnelsen på slutten. Så følger pretorianergarden Galbas eksempel i begynnelsen av juni, og som en konklusjon på det hele erklærer senatet ham for en fiende av staten en dag eller to senere.

9. juni flykter han fra Roma sammen med fire tjenere og søker tilflukt i en villa på Via Nomentana. En av tjenerne - Epafroditos - hjelper ham å begå selvmord, akkurat i tide før ryttere fra Roma ankommer. Det ble hans eldste kjærlighet, Akte, som begravde ham i familiegraven på Pincio, i en porfyrsarkofag med et marmoralter omgitt av en balustrade. Nero ble 30 år gammel.

Eftertiden har gitt ham et vekslende eftermæle. Den kirkehistoriske tradisjon har sett Nero som utelukkende ond eller gal, mens moderne forskere har søkt etter en psykologisk forklaring på hvorfor alt gikk galt.

Han mistet tidlig sin far, som ble myrdet av Caligula. Han hadde en svært dominerende mor og like dominerende formyndere. Hans kjærlighetsliv var like tragisk, for han fikk aldri ekte den han elsket (Akte). Alt dette gjør ham uskikket til den tradisjonelle keiserrollen, og han står tilbake som en tragisk skikkelse. Av natur var han godhjertet, begavet og fredelig. Men han blir rå eftersom han mer og mer blir del av en rå verden. De som unnskylder ham, beskriver ham gjerne som svak og umoden, men han gjorde den store feil å kvitte seg med alle som kunne ha hjulpet ham. Så trekker han seg inn i sin egen verden, som var kunsten, mens alt ytre går fra galt til verre.

Mange har trukket en parallell med kong Ludwig II av Bayern.

LITTERATUR

1) ANTIKKE FORFATTERE

Utgaver av greske og latinske klassikere er å finne i *The Loeb Classical Library*, med oversettelse. *Penguin Classics* vil gi en lett tilgjengelig oversettelse av alle de viktige tekstene. Tacitus' Årbøker og Suetons keiserbiografier foreligger i norsk oversettelse i Thorleif Dahls kulturbibliotek. Det gjør også Josefus' Den jødiske krig.

Av oppslagsverk kan fremheves *The Oxford Classical Dictionary* og *Der Kleine Pauly (Lexikon der Antike in fünf Banden)*.

2) MODERNE FORFATTERE: PAULUS OG DET NYE TESTAMENTE

- G. M. G. Barclay: *Jews in the Mediterranean Diaspora*, Berkeley 1996
J. K. Barrett: *The New Testament Background. Selected Documents*, London 1956
G. Bornkamm: *Paulus*, no. overs. Oslo 1977
V. Branick: *The House Church in the Writings of Paul*, Wilmington 1989
G. B. Caird: *Paul's letters from Prison*, Oxford 1976
A. Deissmann: *St. Paul - A Study in Social and Religious History*, eng. overs. London 1912
G. S. Duncan: *St. Paul's Ephesian Ministry*, London 1929
A. Edersheim: *The Temple - its Ministry and Services as they were at the time of Christ*, Grand Rapids 1910
U. Fasola: *Pietro a Paolo a Roma*, Roma 1980
E. Ferguson: *Backgrounds of Early Christianity*, Michigans 1987
J. Fitzmyer: *The Acts of the Apostles, The Anchor Bible*, New York 1998
F. J. Foakes Jackson and Kirsopp Lake: *The Beginnings of Christianity, part I: The Acts of the Apostles, I-V*, London 1920-1933
M. Grant: *Saint Paul*, London 1976
E. Gruen: *Diaspora Jews amidst Greek and Romans*, Harvard 2003
A. Hauken: *Roma og de første kristne*, Oslo 1998

C. J. Hemer: *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, Tübingen 1989
 R. F. Hock: *The Social Context of Paul's Ministry, Tentmaking and Apostelship*, Philadelphia 1980
 J. L. Houlden: *paul's Letters from Prison*, Harmondsworth 1970
 H. C. Kee: *Christian Origins in Sociological Perspective*, London 1980
 P. Lampe: *Christians at Rome in the first two Centuries*, eng. overs. London 2003
 H. J. Leon: *The Jews of Ancient Rome*, rev. utg. Massachusetts 1960
 A. J. Malherbe: *Paul and the Popular Philosophers*, Minneapolis 1989
 W. A. Meeks: *The First Urban Christians - the Social World of the Apostle Paul*, New Haven 1983
 R. Meiggs: *Roman Ostia*, 2. utg. Oxford 1973
 F. Millar and G. Vermes: *The New Shurer I-III*, Oxford 1973-87
 J. Murphy-O'Connor: *The Holy Land*, 3. utg. Oxford 1992
 J. Murphy-O'Connor: *Paul - A Critical Life*, Oxford 1996
 S. Perowne: *The Journeys of St. Paul*, London 1973
 S. B. Platner and T. Ashby: *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929
 R. B. Rackham: *The Acts of the Apostles*, 4. utg. London 1908
 W. M. Ramsay: *St. Paul the Traveller and the Roman Citizen*, London 1987
 B. Rapske: *Paul in Roman Custody (The Book of Acts in its First Century Setting, vol. 3)*, Grand Rapids 1994
 D. W. Roller: *The Building Program of Herod the Great*, London 1998
 E.P. Sanders: *Paul*, Oxford 1991
 James Smith of Jordanhill: *The Shipwreck of St. Paul*, 4. utg. London 1980
 K. Stendahl: *Paul among Jews and Gentiles*, London 1977
 R. Wallace and W.W. Williams: *The three Worlds of Paul of Tarsos*, London 1998

3) MODERNE FORFATTERE: GENERELL BAKGRUNN

A.A. Barrett: *Agrippina*, London 1996
 R. Auguet: *Cruelty and Civilization - the Roman Games*, eng. overs. 1972
 M. Antonetta Lozzi Bonaventura: *A piede nella Roma Christiana*, Roma 1995
 J. Carcopino: *Daily Life in Ancient Rome*, eng. overs. Harmondsworth 1956
 L. Casson: *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Baltimore 1971
 L. Casson: *Travel in the Ancient World*, Baltimore 1974
 L. Casson: *Everyday Life in Ancient Rome*, 2. utg. Baltimore 1998
 A. Claridge o.a.: *Rome - Oxford Archeological Guides*, Oxford 1998

J. Coulson, H. Dodge (utg.): *Ancient Rome - the Archeology of the Eternal City*, Oxford 2000

J. Curran: *Pagan City and Christian Capital - Rome in the Fourth Century*, Oxford 2000

K. P. Donfried, P. Richardson: *Judaism and Christianity i 1. Century Rome*, Cambridge 1998

M Goodman: *The Ruling Class of Judaea*, Cambridge 1987

M. Grant: *The Visible Past - An Archeological Reinterpretation of Ancient History*, New York 1990

M. T. Griffin: *Nero - the End of a Dynasty*, London 1984

Ph. A. Harland: *Associations, Synagogues and Congregations*, Minneapolis 2003

K. G. Holum, R. L. Hohlfelder: *King herod's Dream - Caesarea on the Sea*, London 1988

D. Jones: *The Bankers of Puteoli*, Stroud 2006

F. Millar: *The Roman Near East 31 Bc - AD 337*, Harvard 1993

E. Netzer: *Die Palaste der Hasmonaer unde Herodes des Grosses*, Mainz am Rhein 1999

G. Rickman: *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980

O.F. Robinson: *Ancient Rome . City Planning and Administration*, London 1992

M. Sartre: *The Middel east under Rome*, Harvard 2005

A. N. Sherwin-White: *Roman Society and Roman Law in the New Teastament*, Oxford 1963

A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship*, 2. utg. Oxford 1973

R. A Straccioli: *Guida di Roma Antica*, Milano 1986

Th. Wiedemann: *Emperors and Gladiators*, London 1992